

مجلس اول مشروطه، بحرانهای مالی و طرح تأسیس بانک ملی

مظفر شاهی

رژیم نوپای مشروطه از همان بدو تأسیس دچار بحرانهای فزاینده مالی شد. این امر دلایل زیادی داشت که بیشتر از عملکرد ناصحیح رژیم پیشین قاجاریه در مواجهه با مشکلات اقتصادی ناشی می‌شد. پیش از این و به ویژه از اواسط قرن نوزدهم به بعد تدریجاً بنیادهای مالی و اقتصادی کشورهای خارجی نظیر روس و انگلیس در ایران شکل گرفته بود. هجوم اقتصاد تجاری روسیه و انگلیس به ایران در دوره ناصری و مظفیری که، همزمان، با تضعیف و نهایتاً نابودی اقتصاد داخلی کشور و وابسته کردن آن به اقتصاد خارجی همراه بود دولت ایران را در آستانه وقوع انقلاب مشروطیت در مضیقه شدید اقتصادی قرار داد. روابط تجاری پایاپای با کشورهای خارجی (روس و انگلیس) ناکارایی خود را کاملاً آشکار ساخته بود به ویژه اینکه در قبال ورود انبوه کالاهای ساخته شده خارجی، ایران محصول با ارزشی جهت صدور نداشت. تجاری شدن جهت‌دار کشاورزی ایران، که به دست کشورهای روس و انگلیس انجام گرفت، نتوانست بر معضلات اقتصادی پیش آمده پایان دهد. به کارگیری سیاستهای اقتصادی ویژه از سوی حکومت ناصری و مظفیری - نظیر فروش املاک خالصه، اعطای امتیازات به کشورهای خارجی و ... - عملاً نتوانست بار مالی حکومت قاجاری را بر دوش کشد. رقابتهای تجاری - اقتصادی دو کشور روس و انگلیس هم پیش از پیش اقتصاد داخلی را تحلیل می‌برد. تأسیس بانکهای شاهنشاهی و استقرای توسط انگلیس و روسیه در ایران پیش از آنکه کمکی به اقتصاد بیمار کشور بنماید پایگاهی مطمئن جهت رواج کالاهای این دو کشور در ایران و خروج بی‌وقفه نقدینگی کشور شد. در این دوره شاهد سقوط شدید ارزش پول ایران هستیم که تا چندین برابر از قیمت آن کاسته شد و در قبال ارزهای معتبر خارجی، به ویژه لیره انگلیسی، ارزش آن بسیار پایین آمد. از سوی دیگر، نقدینگی موجود کشور هم به رغم نوسانات شدید پولی تا مدت مدیدی نمی‌توانست پاسخگوی نیازهای داخلی کشور باشد، به ویژه اینکه عدم درک صحیح دولتمردان

قاجاری از مناسبات صحیح بازرگانی و اقتصادی همراه با ولخرجیها و ریخت و پاشهای بیش از حد در جهت نابودی هرچه بیشتر اقتصاد کشور با کشورهای خارجی (روس و انگلیس) همگامی مؤثری می‌کرد. دست یازیدن به اخذ وامهای خارجی از آخرین حربه‌هایی بود که رژیم قاجاری بدان متوسل شد تا از آن طریق کاستیهای موازنه اقتصادی کشور را جبران نماید. در واقع اخذ وامهای خارجی نشانه‌ای بسیار آشکار از ضعف اقتصاد داخلی کشور و وابستگی و نیازمندی آن به اقتصاد خارجی بود. بروز این وضع ناشی از عدم توانمندی اقتصاد داخلی در تأمین نیازهای کشور بود. بنابراین، ضعف اقتصاد داخلی قروض خارجی را به دنبال آورد و اعطای وامهای خارجی به ایران که غالباً با پیش شرطهای سنگین اقتصادی - سیاسی همراه بود هرچه بیشتر به وابستگی اقتصادی ایران کمک کرد. از جمله این پیش شرطها می‌توان از وثیقه قراردادن گمرکات شمالی و جنوبی، اعطای امتیازات انحصاری تجاری و ... به کشورهای روس و انگلیس نام برد که در واقع تنها و مهم‌ترین پرداخت‌کنندگان وام به دولت ایران بودند. این روند تا آستانه انقلاب مشروطیت ادامه یافت و رژیم مشروطه در موقعیتی در کشور مستقر شد که بحرانهای عظیم اقتصادی از مهم‌ترین مشکلات مبتلا به کشور بود. بدین ترتیب، رژیم جدید از اولین روزهای کار خود، با معضلات اقتصادی روبه‌رو شد. در این نوشتار سعی خواهد شد در حد امکان نوع برخورد مجلس نوپای مشروطه با بحرانهای مالی کشور مورد بررسی قرار گیرد.

از همان نخستین جلسات تشکیل مجلس دوره اول مشروطه، مذاکرات نمایندگان درباره مسائل مالی و مضیقه‌های اقتصادی مبتلا به دولت در دستور کار آنها قرار گرفت در این برهه، دولت سخت در مضیقه مالی قرار گرفته و در پرداختهای معوق خود با مشکلات بسیاری روبه‌رو شده بود. به همین علت به فکر افتاده بود از کشورهای روس و انگلیس تقاضای وام کند. در این زمان که میرزا نصرالله خان مشیرالدوله در رأس دولت قرار داشت در واقع مذاکراتی درباره اخذ وام با کشورهای دوگانه یاد شده به عمل آورده بود، اما از آنجایی که با تشکیل مجلس شورای ملی تصمیم قطعی در این باره به این نهاد تازه تأسیس شده اختصاص داشت دولت چاره‌ای نیافت جز اینکه در مجلس رایزنی کنند. از این رو، در جلسه روز شنبه بیست و دوم رمضان ۱۳۲۴ مخبرالسلطنه از سوی مشیرالدوله صدراعظم وقت مأمور شد روند مذاکرات هیئت دولت با نمایندگان کشورهای روس و انگلیس درباره اخذ وام و خالی بودن خزانه دولت را به مجلس گزارش و تعیین تکلیف نماید.

گزارش مخبرالسلطنه حاکی از این بود که در آن هنگام دولت نزدیک به ۲۰ کروور

مظفردین شاه به هنگام گشایش اولین دوره مجلس شورای ملی (۱-۲۴۶۷)

تومان (هر کرور ۵۰۰ هزار تومان) بدهی داخلی و خارجی داشت. به همین دلیل مذاکراتی بین هیئت دولت ایران و نمایندگان کشورهای روس و انگلیس صورت گرفته بود تا آنها جهت پرداخت بدهیهای دولت مشترکاً یک وام در اختیار ایران قرار دهند. دو دولت پیشنهاد کرده بودند در صورت تصویب مجلس از طریق حواله دادن مبلغ مورد درخواست دولت به دو بانک شاهنشاهی و استقراضی این پول در اختیار دولت ایران قرار گیرد. روس و انگلیس مشترکاً قبول کرده بودند که این وام را از قرار بهره ۷٪ به دولت ایران بپردازند. با این حال، شروط دیگری را نیز در این باره با دولت ایران در میان گذاشته بودند. اولین شرط آنان این بود که حکومت ایران موظف است مبالغ وام داده شده را با اطلاع و نظر دو دولت روس و انگلیس به مصرف برساند. نظر به اینکه پیش از این هم دولت روسیه مبالغ هنگفتی از دولت ایران طلبکار بود دریند دوم قرار نهاده شد که این کشور از وجه جدیدی که در اختیار دولت ایران قرار خواهند داد هیچگونه وجهی جهت تأدیه وام پیشین مطالبه نکند. براساس مذاکرات هیئت دولت با دولتهای روس و انگلیس در مرحله اول چهارکرور تومان در اختیار دولت ایران قرار می‌گرفت و مدت بازپرداخت آن هم یک سال تعیین شده بود. برطبق شرط پنجم وثیقه بازپرداخت این وام

برای دولت روسیه گمرکات شمال کشور و برای دولت انگلیس پستخانه و تلگرافخانه ایران در سراسر کشور تعیین شده بود و اگر این دو فقره کفایت نمی‌کرد عایدات گمرکات جنوبی ایران در سراسر سواحل خلیج فارس نیز به عنوان وثیقه به دولت انگلستان واگذار می‌شد. بنابراین ۱۶ کرور تومان باقی مانده نیز در صورتی که دولت ایران بدان نیاز پیدا می‌کرد از سوی دو کشور در اختیار ایران قرار می‌گرفت. مخبرالسلطنه که حامل این خبر از سوی هیئت دولت برای اعضای مجلس شورای ملی بود در ادامه گزارش خود یادآور شد که مخارج عقب‌افتاده درباره حقوق نمایندگان سیاسی و سفرای ایران در خارج از کشور، مواجب نیروهای مسلح، و مخارج غیرمترقبه از جمله مهم‌ترین مواردی هستند که دولت جهت پرداخت بلامهلت آنها نیازمند اخذ وام است، و اضافه کرد که «اگر به فوریت دو کرور آن به دولت نرسد تمام ادارات دولتی از کار می‌افتد».

در قبال توضیحات و گزارشهای مخبرالسلطنه واکنشهای متفاوتی از سوی نمایندگان مجلس ابراز شد. برخی از آنها عنوان کردند که چون در این موقعیت مشکلات مالی دولت چاره‌ناپذیر است بنابراین لازم است این وام اخذ شود. گروهی دیگر که با هرگونه استقراض خارجی مخالف بوده و آن را برخلاف مصالح کشور تشخیص می‌دادند با اخذ هرگونه وامی مخالفت کردند. تعدادی دیگر از نمایندگان معتقد بودند نظر به اینکه نمایندگان از میزان قرض کشور اطلاع کافی ندارند دولت موظف است صورتحساب آن را به مجلس بفرستد تا نمایندگان با ایجاد جرح و تعدیل بتوانند جلو مخارج غیر ضروری را بگیرند.

در این میان به نظر می‌رسید که نمایندگان متعلق به جناح تجار و بازرگانان بیشتر از سایرین می‌توانستند در کم و کیف قروض و مخارج و عواید دولت قرار گیرند. به همین دلیل از نمایندگان تجار خواسته شد در این باره توضیحاتی ارائه دهند. بنابراین، حاج محمد معین‌التجار بوشهری از جناح نمایندگان تجار طی ارائه یک سخنرانی در مجلس قرارنامه اخذ وام از دول روسیه و انگلیس را امری ناپسند اعلام کرد و مضار هر یک از شروط مندرج در قرارداد را برشمرد. معین‌التجار بوشهری در این باره سخنان عین‌الدوله صدراعظم کشور را در آستانه پیروزی انقلاب مشروطیت دلیل سخن خود آورد که اعلام کرده بود: «من جمع و خرج دولت را موازنه نمودم؛ ششصد هزار تومان هم فعلاً اضافه دارم که در نزد تومانیانس گذاشته‌ایم برای بعضی مخارج غیرمترقبه دولت».

معین‌التجار دولت را موظف کرد که صورت دخل و خرج سه ساله خود را به صورت مکتوب و دقیق برای مجلسیان بفرستد تا با بررسی دقیق نمایندگان تصمیم لازم اتخاذ شود و هرگاه مشخص شد که دولت با کسری پرداخت روبه‌رو است راه‌حلی مناسب برای آن پیشنهاد و به کار گرفته شود. ولی؛ با این حال، وی اخذ هرگونه وامی را از روس و

میرزا نصرالله‌خان مشیرالدوله نائینی صدراعظم مظفرالدین‌شاه و محمدعلی‌شاه | ۱۱-۲۹۰۲

انگلیس، به ویژه با شرایط دشواری که در آن پیش بینی شده بود، مردود دانست، و پیشنهاد کرد که جهت به دست آوردن چهار کرور تومان ضروری و مورد نیاز بهتر است به منابعی غیر از کشورهای خارجی متوسل بشوند.

ایراد دیگری که در مذاکرات مجلس شورای ملی به قرارداد اخذ وام از دولتین روسیه و انگلیس گرفته شد مربوط به شرط سوم قرارداد بود. برطبق آن شرط «این بیست کرور تومان قرضی که دولتین روس و انگلیس به دولت علیه ایران می‌دهند مطابق و موافق با قرارنامه استقراض دولت علیه ایران از دولت روس است که در سنه یکهزار و نهصد و دو نموده است». در این باره نمایندگان اعلام کردند که چون صورت قرارداد یادشده برای ایشان روشن نیست هیئت دولت موظف است مفاد آن را برای نمایندگان روشن نماید تا اگر براساس درستی پایه‌ریزی شده باشد زمینه‌ای برای قراردادهای اخذ وام بعدی قرار

گیرد و هرگاه به حال کشور مضر تشخیص داده شد و «منافی با استقلال دولت» بود از اجرای آن جلوگیری به عمل آورند.^۱

در واقع جو مجلس به گونه‌ای بود که نمایندگان با هرگونه دست‌اندازی مجدد خارجیان به منابع کشور مخالفت می‌کردند و سعی داشتند در حد امکان در برآوردن نیازهای اعتباری دولت کمتر به منابع خارجی متوسل شوند. به همین دلیل به مخبرالسلطنه فشار آوردند تا تقاضاهای آنها را به اطلاع هیئت دولت برساند تا بلکه راه‌حل کم ضررتری ارائه شود. با این حال، هیئت دولت بدین بهانه که فرصت چندانی برای بازپرداخت بدهیهای خود ندارد، از ارسال عایدی و خرج دولت برای مجلس طفره رفت و رسیدگی به آن را به وقت دیگری موکول کرد. هیئت دولت دلیل آورد که «چون این امر فعلاً نتیجه‌ای برای مخارج ضروری ندارد» و دولت هم در مضیقه شدید مالی قرار دارد، مجلس طرح اخذ دو کروار تومان پول از دو کشور روس و انگلیس را تصویب کند و یا در غیر این صورت از هر منبع دیگری که خود صلاح می‌داند آن را تهیه نموده در اختیار دولت قرار دهد. هیئت دولت ضرب‌الاجل دو سه روزه برای مجلسیان تعیین کرد تا جهت تهیه این مبلغ کارسازی نماید «وگرنه دستگاه دولت از کار می‌افتد».

در مقابل این ضرب‌الاجل و درخواست دولت، نمایندگان مجلس واکنش تندتری نشان دادند و از این که هیئت دولت تا حدود زیادی منافع ملت را در نظر نمی‌گیرد آنها را به باد انتقاد و سرزنش گرفتند چرا که به نظر مجلسیان اقدام به گرفتن این قرض با چنین شرایط دشواری به معنای واگذاری «خانه و لانه» ملت به روس و انگلیس بود. در این باره گفت و گوها و مشاجرات زیادی بین نمایندگان مجلس در گرفت. بنابراین برای این که از تشنجات پیش آمده اندکی کاسته شود و مذاکرات در روند عادی و منطقی‌تری پیگیری شود، رئیس مجلس از نمایندگان تجار در این باره درخواست کرد تا نظر خود را درباره بحران مالی پیش آمده اعلان کنند تا موقتاً به این معضل پایان داده شود. معین‌التجار از نمایندگان طبقه بازرگانان بار دیگر به عنوان سخنگوی این طبقه درباره وام پیشنهادی دولت داد سخن در داد. اما این بار به نظر می‌رسید که متقاعد شده باشد که دولت چاره‌ای جز اخذ وام ندارد. با این حال تأکید کرد که با ضرب‌الاجل داده شده امکان فراهم ساختن این مبلغ وجود ندارد. به همین دلیل از هیئت دولت خواست مهلتی چند روزه در اختیار نمایندگان مجلس قرار دهند تا با فراغت بیشتری در آن باره بررسی شود. اما مخبرالسلطنه نماینده هیئت دولت که در مجلس حاضر بود، بنا بر اطلاعی که از وضعیت بانکهای استقراضی و شاهنشاهی داشت، دلیل آورد که مبلغ دو کروار تومان

۱. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز سه‌شنبه هجدهم و روز پنجشنبه بیستم رمضان ۱۳۲۴.

معین‌التجار بوشهری | ۶۷۱۱-۱۱

مورد درخواست و ضروری در این بانکها موجود است و از مجلس خواست موافقت خود را با گرفتار و ام یاد شده از آن طریق اعلام نمایند. معین‌التجار در پاسخ به مخیرالسلطنه در صورتی موافقت مجلس را با این اقدام دولت عملی دانست که بانکهای فوق مبلغ درخواستی را بدون ضمانت و وثیقه در اختیار دولت قرار دهند، با این حال تأکید کرد که حتی همین اقدام دولت نیز باید با اطلاع و تصویب مجلس صورت بگیرد. نماینده تجار در مجلس اضافه کرد که عجله و شتاب در اخذ وام، حتی اگر خیلی کمتر از دو کرور هم باشد، نتیجه مثبت و خوشایندی برای دولت و ملت برجای نخواهد گذاشت. وی پیشنهاد کرد که خود دولت مبلغ مورد نیاز را بدون این که سخنی از وثیقه و گرو به میان بیاید از این بانکها قرض کند و خود صدراعظم پرداخت آن را ضمانت نماید. در این صورت این ضمانت صدراعظم در پرداخت قرض به هیچ وجه الزامی برای ملت

و کشور نخواهد داشت.

در این دوره به نظر می‌رسید نمایندگان تا حدود زیادی از این که بار مالی ملت را از آنچه که هست سنگین‌تر نمایند سخت بیزاری می‌جستند تا جایی که نماینده تجار پیشنهاد داد در صورتی که خود صدراعظم ضمانت قروض را نمی‌نماید چند تن از بازرگانان شخصاً بازپرداخت وام را ضمانت نمایند و یا این که تجار قرضه تجارتنی از این بانکها بگیرند و دولت بازپرداخت آن را تضمین کند. نمایندگان تجار حتی حاضر شدند بدون این که دولت بازپرداخت وامها را تضمین کند خودشان شخصاً به اخذ وام اقدام نمایند چراکه به عقیده تجار «بی‌ضامن هم ممکن است؛ این قدرها بلکه خیلی از این بیشتر نزد بانکها تجار اعتبار دارند». دلایل و راهکارهای معین التجار، نماینده هیئت دولت را قانع نکرد، چراکه به عقیده او کشورهای خارجی راضی نخواهند شد با شرایط پیشنهادی مجلس شورای ملی به ایران قرض بدهند زیرا «این طریق قرض منافی مصالح سیاسی و پلتیکی» آنها بود. از سوی دیگر عده‌ای از نمایندگان مجلس از نظریه قرضه ملی پشتیبانی کردند که از طرف طبقه تجار پیشنهاد شده بود تا در حد امکان از مدیون ساختن دولت مشروطه به کشورهای خارجی جلوگیری به عمل آید. ولی نتیجه‌ای از این بحث حاصل نشد و نماینده هیئت دولت نیز این نوع راه حلها را غیر عملی توصیف کرد که «هیچ کدام از این خیالات شما وجود خارجی پیدا نخواهد کرد»^۲

با تشکیل مجلس و لزوم تأیید و تصویب قراردادهای خارجی از سوی این نهاد تازه تأسیس شده به نظر می‌رسد که هیئت دولت نیز با مشکلات عدیده روبه‌رو شده باشد. پیش از این، جهت اقدام به اموری نظیر اخذ وام از کشورهای خارجی با شرایط بسیار دشوار نیز دولت تقریباً مانع جدی بر سر راه خود نمی‌دید اما با تشکیل مجلس از یکسو معضلات اعتباری و مالی دولت را تحت فشار قرار داده بود و از سوی دیگر چاره‌ای جز پذیرش نظر نمایندگان مجلس نداشت. در چنین شرایطی بود که هیئت دولت موقتاً در برابر واکنشهای مجلسیان کوتاه آمد و مهلت چند روزه دیگری به نمایندگان داد تا سریعاً در راه تأمین اعتبار برای دولت تلاش جدی به عمل آورند.

از مهمترین ابتکارات مجلس در این برهه تصمیم به تأسیس و تشکیل بانک ملی بود تا از این طریق از یکسوره نفوذ اقتصادی هرچه بیشتر خارجیان در ایران کندتر شود و از سوی دیگر با پشتیبانی و تکیه بر عرق ملی تجار و ثروتمندان داخلی مبلغ مورد درخواست دولت را از منابع داخلی تأمین نماید. در میان نمایندگان اقشار مختلف طبقه تجار رغبت بیشتری به تأسیس بانک ملی داشتند به ویژه اینکه با تمکن مالی که نسبت به

۲. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز یکشنبه ۲۳ رمضان ۱۳۲۴.

مخبر السلطه هدايت | ۲۵۰۸-۱پ

سایر نمایندگان داشتند موضعگیری ایشان در این باره جدی تر می نمود. پیشنهاد داده شد تا اوراق قرضه ملی در اختیار افراد کشور قرار گیرد تا با سپردن سرمایه‌هایشان به بانک پایه‌های مالی آن را تحکیم بخشند و حتی در گوشه و کنار کشور نیز از این طرح پیشنهادی نمایندگان مجلس استقبال به عمل آمد تا جایی که «چند نفر نیز لایحه‌ای به مجلس فرستادند که بانک ملی تشکیل بدهید؛ ما چند نفر گمنام یکصد هزار تومان فعلاً موجود کرده‌ایم».^۳

تردیدی نیست که طرح تأسیس بانک ملی از جمله اقدامات مهم مجلس اول مشروطه بود اما این که در کوتاه مدت بتواند بر مشکلات مبتلا به دولت پاسخ مثبت دهد و آن را از فشارهای متعدد مالی و اعتباری برهاند نتوانست هیئت دولت را قانع سازد. به همین دلیل هیئت دولت پیوسته به مجلسیان فشار می‌آورد تا به هر شکل ممکن مبلغ ضروری و مورد تقاضای دولت را هر چه زودتر تهیه کنند. دولت که از مذاکره مخبر السلطه با نمایندگان مجلس طرفی نبسته بود، این بار ناصرالملک وزیر مالیه را

۳. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی روز پنجشنبه ۲۷ رمضان ۱۳۲۴.

مأمور کرد تا تقاضاهای مالی خود را دوباره در مجلس تجدید کند. ناصرالملک پس از حضور در مجلس بر لزوم اخذ وام از دولتین روس و انگلیس تأکید ورزید و «وجوب قرض را با کمال عجله گوشزد نمود» وی دوباره شرایط پیشنهادی وام‌دهندگان خارجی (روس و انگلیس) را که پیش از این توسط مخبرالسلطنه در مجلس بیان شده بود قرائت کرد. اما مفاد سخنان وی حاکی از پیش شرطهای سنگین تری نسبت به دفعات قبل بود که از سوی روس و انگلیس پیشنهاد شده بود. این بار دولت انگلیس علاوه بر وثیقه‌ها و رهنها و شروط قبلی، اداره ضرابخانه کشور را نیز بر تضمینهای مالی پیشین افزوده بود. از سوی دیگر هیئت دولت هم در نیازهای مالی خود نسبت به دفعات پیشین، اشتباهی بیشتری از خود نشان داده و تقاضای خود را از چهار کرور به پنج کرور تومان افزایش داده بود. با این حال هنوز نمایندگان مجلس مصر به تشکیل بانک ملی بودند، و در پاسخ به تقاضاهای مالی هیئت دولت، وعده داد که در صورت تأسیس بانک ملی «اگر صد کرور پول هم لازم باشد» تهیه خواهند کرد تا از این طریق هم قروض پیشین را تأدیه کنند و هم این که بعد از این از نفوذ مالی، اعتباری بیگانگان در کشور ممانعت به عمل آورند، و از نماینده دولت یعنی ناصرالملک تقاضا کردند که هیئت دولت در تهیه پیش نویس و قانون نامه تأسیس بانک ملی با مجلسیان همکاری کند و آنها را یاری دهد. اما ناصرالملک وزیر مالیه متقاعد نشد که مجلس بتواند در کوتاه مدت به تأسیس بانک مبادرت ورزد و در اندک مدت بحرانهای مالی پیش آمده را ترمیم بخشد و دلیل آورد که این بانک پیشنهادی (ملی) تا چندین سال بعد نیز تشکیل نخواهد شد، اما مخارج و دیون عقب افتاده دولت ترمیم فوری نیاز دارد و به قول خودش «فعالاً مریض ما گنگنه لازم دارد تا رفع تب شود؛ پس از قطع تب به تقویت مزاج باید پرداخت».

ناصرالملک نتوانست نتیجه مطلوبی، که حاکی از موافقت بی قید و شرط مجلس با گرفتن وام خارجی باشد، به دست آورد زیرا نمایندگان مجلس ضرب‌الأجل تعیین شده هیئت دولت را برای بررسی و تصمیم‌گیری ناکافی تشخیص دادند و از دولت دوباره تقاضا کردند تا مفاد عهدنامه استقراض ایران را از روس در سالهای ۱۹۰۰ و ۱۹۰۲^۴

۴. براساس عهدنامه استقراض سالهای ۱۹۰۰ و ۱۹۰۲ ایران از روسیه گمرکات ایران به استثنای گمرکات فارس و بنادر خلیج فارس به عنوان ضمانت به روسیه سپرده شده بود و از شرایط وام، واگذاری تمام درآمد گمرکات به بانک استقراضی روس بود تا تمام وام استهلاک شود و پس از آن که بانک قسط استهلاکی سالانه وام مزبور را دریافت کرد مابقی عایدی گمرکات را پس از شش ماه به دولت ایران بپردازد و هرگاه دولت ایران عایدات گمرکات را به‌طور مرتب به روسیه نمی‌پرداخت این کشور قادر بود اداره مستقیم گمرکات را تا زمان تأدیه قروضش از ایران تحت نظارت گیرد. همچنین تا زمانی که دولت ایران تمام اصل و فرع این وام را

ابوالقاسم ناصرالملک | ۱۱۲۳-۱۱

همراه با صورت عایدات و مخارج دولت به مجلس ارائه دهد تا خود مجلس در این باره تصمیم بگیرد. در همین زمان، گفت‌وگو درباره طرح ایجاد بانک ملی در میان نمایندگان مجلس ادامه داشت و نمایندگان طبقه تجار راهکارهای عملی آن را مورد بحث و بررسی قرار می‌دادند. از سوی دیگر گروه‌های دیگر مجلسیان نیز جهت تحقق یافتن رؤیای تأسیس بانک با تشکیل اجتماعات مختلف در فکر تهیه سرمایه اولیه بانک بودند. بیشترین جلسات در مدرسه سه‌سالار تشکیل می‌شد. چنانچه از گزارش‌های آن دوره برمی‌آید در روز افتتاح این جلسات «از همان مجلس پنجهزار تومان جمع گردید.»^۵ از

→ نیرداخته بود نمی‌توانست بدون رضایت دولت روسه از کشورهای خارجی وام اخذ کند. ربح این وام ۵٪ و مدت بازپرداخت آن ۷۵ سال تعیین شده بود.

۵. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی روز شنبه بیست‌ونهم رمضان ۱۳۲۴.

آنجایی که نتایج مذاکرات نمایندگان مجلس دربارهٔ چگونگی تهیه اعتبارات مالی لازم برای دولت از نظر اعضای دولت چندان رضایتبخش نمی‌نمود به نظر می‌رسید تا حدودی بین دولت و مجلس مخالفت و رو در رویی بروز کرده باشد. به همین دلیل نمایندگان مجلس برای این که هیئت دولت را متقاعد سازند که هدفی جز سر بلندی کشور ندارند با بیاناتی ملایم و دوستانه اعلام کردند که هیچ‌گونه تضادی بین منافع مجلس با دولت وجود ندارد و هر دو گروه را از خدمتگزاران کشور خطاب کردند. در واقع در این برهه به نظر می‌رسید هیئت دولت از کنکاشها و مذاکرات طولانی مجلس تا حدودی احساس خستگی کرده باشد و شاید تا حدود زیادی اختلاف آراء میان مجلسیان را امری بی‌دلیل می‌دانستند. در واقع در این زمان مجلس نوپا در حکم مانعی جدی بر سر راه هیئت دولت ظاهر شده بود که از نظر آنها تاسی جستن به آراء اعضای مجلس بیهوده و موجب اتلاف وقت بود. به همین دلیل نمایندگان در سخنانی توجیهی هیئت دولت را متقاعد می‌ساختند «مبعوثین فرضاً هر یک بیانات از آنها ضد یکدیگر هم باشد عاقبت هم رأی می‌شوند... فایدهٔ مجلس شورا و کنکاش همین است.» با این حال متذکر شدند که نمایندگان که از سوی مردم انتخاب شده‌اند در برابر ارادهٔ ملی پاسخگو هستند و اگر دست به اقدامی بزنند که نوعی به زیان کشور تمام شود با هدف و برنامهٔ مجلس شورای ملی مغایرت خواهد داشت، به ویژه این که تصمیمات ابتدایی دربارهٔ اخذ وام مردمی گرفته شده بود. ناصرالملک وزیر مالیه که در این جلسه در مجلس حضور یافته بود، چون احساس کرد که نمایندگان دربارهٔ اخذ وام از کشورهای خارجی، به ویژه با آن شرایط سنگین، نظر مساعدی نشان نمی‌دهند، به ناچار اظهار داشت که هیئت دولت نیز اصراری به اخذ وام یاد شده از کشورهای خارجی نخواهد داشت «ولی ضرورت پول را به درجه‌ای می‌دانم که تکلیفم نیست بیان کنم. چنانچه این فرمایشات مبنایش صحیح باشد چه بهتر از اینکه ملت به دولت قرض دهد.» با این حال مجلس باز هم به دولتیان قول مساعد داد که به زودی وجوه مورد تقاضای آنها را از منابع اعتباری داخلی تأمین خواهد کرد.^۶

همزمان با تلاشهای نمایندگان مجلس جهت یافتن منابع اعتباری مطمئن‌تر برای اخذ وام، در سراسر کشور نیز اقشار مختلف مردم تلاشهایی جهت همراهی با مجلس آغاز کرده بودند. هر آن مکتوبی از گوشه و کنار کشور به دست نمایندگان مجلس می‌رسید که حاکی از اعلام آمادگی مردم جهت همراهی در ادای قرضهٔ ملی و یا تأسیس بانک ملی بود. یکی از براهین مردم این بود که هدف از یاری ایشان با مجلس و دولت کوتاه ساختن

۶. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی روز سه‌شنبه سوم شوال ۱۳۲۴.

دست اجانب از دسترسی به منابع کشور است.

حتی زنان نیز در این راه بر مردان پیشی می‌گرفتند و با فرستادن مکتوباتی به مجلس آمادگی خود را برای «ادای قرض و رفع احتیاجات دولت» اعلام می‌کردند. با این حال از نمایندگان انتظار داشتند تا جلو سودجویی‌های افراد متنفذ نظیر شاهزادگان و حکام و غیره را سد کنند تا از تلاش جدیدی که با همکاری مجلس و ملت در شرف انجام گرفتن بود نتیجه‌ای خوشایند نصیب کشور گردد.

ارسال نامه‌هایی از این نوع در دلگرمی هرچه بیشتر نمایندگان تأثیر بسیار داشت و آنان را به ادامه سیاست یاد شده (تأسیس بانک ملی) مصمم‌تر می‌ساخت.^۷ امام جمعه تهران نیز ضمن ارسال نامه‌ای به مجلس شورای ملی آمادگی خود را در همراهی و همکاری با تأسیس بانک ملی اعلام کرده و قول داده بود در این راه خود شخصاً پنج هزار تومان به خزانه بانک واریز سازد. سعدالدوله که از نمایندگان طبقه اعیان در مجلس شورای ملی بود تصریح کرد که هر فردی که قصد دارد در تأسیس بانک ملی مشارکت نماید حداقل لازم است همان مبلغ پنج هزار تومان را به صندوق بانک بپردازد، در عین حال اضافه کرد که ضرورتاً مبلغ مزبور ملاک عمل نخواهد بود و کسانی که تمول بیشتری دارند باید مبلغ بیشتری کمک کنند. از سوی دیگر، افرادی تأسیس بانک ملی به شیوه فوق را چندان عملی نمی‌دانستند و استدلالشان این بود که کشور با کمبود نقدینگی روبه‌رواست و در نتیجه مبلغ مورد نیاز برای تأسیس بانک قابل جمع‌آوری نخواهد بود و همچنین از سوی دیگر در این لایحه تصریح شده بود که اخذ وام از کشورهای خارجی نیز به هیچ‌وجه به سود کشور نخواهد بود. بنابراین پیشنهاد می‌کردند از سوی دولت «تذکره به قیمت یک تومان» بر مبنای تعداد جمعیت کشور تهیه شود و در یک حرکت دسته جمعی و در سطح کشور به قرضه ملی از تمام مردم کشور به‌طور یکسان متوسل شوند تا از این طریق بر اساس بیست کرور جمعیت کشور (ده میلیون نفر) ۲۰ کرور تومان جمع‌آوری نماید تا دولت بتواند دیون خود را بپردازد و هزینه‌های جاری کشور کارسازی شود.^۸

با وجود ابراز نظریه‌هایی از این‌گونه، نمایندگان مجلس و بالاخص طبقه تجار از تلاشهای خود جهت برپایی بانک ملی باز نایستادند و در این برهه نمایندگان تجار با حضور در تلگرافخانه تهران با افراد متمول و بازرگانان شهرهای مختلف نظیر اصفهان، شیراز و تبریز تماس می‌گرفتند تا آنها را در این امر ابداعی با خود همراه سازند. از سوی دیگر برخی نمایندگان مجلس از نمایندگان طبقه علما تقاضا کردند به دلیل نفوذ

۷. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی روز پنجشنبه پنجم شوال ۱۳۲۴.

۸. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی روز شنبه هفتم شوال ۱۳۲۴.

روحانیون در مناطق مختلف کشور با ارسال پیامها و تلگرافهایی مردم را به مشارکت در امر تأسیس بانک ملی تشویق کنند.^۹ از سوی دیگر، مجلس شورای ملی ضمن انتشار اعلامیه‌ای شرایط و چگونگی تأسیس بانک ملی را به اطلاع رسانید. در این اعلامیه ضمن قدردانی از همراهی شاه و هیئت دولت و مردم از تصمیمات و پیشنهادات مجلس شورای ملی درباره و جهت تأسیس بانک و فواید مترتب بر آن سخن گفته شده بود. براین اساس با تأسیس بانک تمام مردم کشور می‌توانستند با خرید سهام بانک در سرمایه بانک مشارکت نمایند تا از این طریق «بانک با این سرمایه دادوستد نماید، جاناً و ملاً رفع حوائج دولت و ملت را بنماید».

پیش از این پیشنهاد تأسیس بانک از سوی مجلسیان توسط صدراعظم به اطلاع شاه رسیده و وی تأسیس آن را تأیید کرده بود. در مرحله ابتدایی، سرمایه اولیه بانک را سی کروور تومان قرار داشتند. تعداد مؤسسان بانک در ابتدای امر بالغ بر صد نفر بود که هریک از آنها متعهد شده بودند از پنج تا پنجاه هزار تومان به خزانه بانک واریز نمایند ولی برای عموم مردم کشور از طبقات گوناگون حداقل سهم شراکت در این بانک ۵ تومان تعیین شده بود تا مردم با فراغت و اشتیاق بیشتری در خرید سهام آن مشارکت نمایند. از آنجایی که تا هنگام تدوین نظامنامه بانک براساس «ترتیبات بانکهای ملی متمدنه» وقت بیشتری نیاز بود، قرار بر این نهاده شد که موقتاً اعلامیه‌ای منتشر شود و ضمن آن چندین مکان برای واریز نقدینگی مردم به حساب بانک ملی جمع‌آوری گردد و مردم در قبال واریز مبلغ مورد دلخواه قبض و سهام مربوط را دریافت دارند. مکانهایی که موقتاً برای اخذ وجوه مردم تعیین شدند عبارت بودند از: ۱. حجره «جناب» حاج امین‌الضرب ۲. حجره «جناب» حاج محمد اسماعیل آقا تبریزی ۳. حجره «جناب» حاج آقاباقر صراف تبریزی ۴. حجره ارباب جمشید ۵. حجره تومانیانس.

معین‌التجار برای این که نمایندگان و اقشار طرفدار تأسیس بانک را بیشتر تشویق کند از آنها خواست تا برای تحقق اهداف ملی مجلسیان که همانا وام‌نگرفتن از کشورهای خارجی است هرآنچه در توان دارند در راه تحکیم موقعیت مالی - اعتباری بانک به کار اندازند. واکنشهای مجلسیان و تماشاگران حاکی از ابراز تمایل شدید آنها به تأسیس بانک و مشارکت در آن بود. با این حال به نظر می‌رسید برخی از شاهزادگان و مشاوران دربار با تشکیل این بانک ملی چندان نظر مساعدی نداشتند و گاهی مشکلاتی در سر راه آن به وجود می‌آوردند. به همین دلیل مجلس به این‌گونه اعمال اعتراض می‌کرد و از آنها می‌خواست در این راه پشتیبان مجلس و دولت باشند.^{۱۰}

۹. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی. روز یکشنبه هشتم شوال ۱۳۲۴.

۱۰. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی. روز پنجشنبه دوازده شوال ۱۳۲۴.

اجتماع جمعی از فراشان و خادمان دربار در مقابل ساختمان بانک شاهی
به مناسبت سالروز تولد مظفرالدین شاه | ۱۱-۴۶۲۷

با این که پس از تصویب مجلس شورای ملی برگه‌های سهام نیز منتشر شد، اما عملاً به‌رغم قولهای مساعد جمیع نمایندگان و اقشار دیگر مردم، استقبال چندانی از مشارکت در سرمایه‌گذاری برای بانک ملی به عمل نیامد. سعدالدوله گزارش داد که اگرچه چندین روز از انتشار برگه‌های سهام می‌گذرد با این حال تعداد مشارکان از تعداد انگشتان دست تجاوز نمی‌کند. وی نمایندگان مجلس را به باد انتقاد گرفت که در این راه همدلی کمتری از خود نشان می‌دهند و از این که نمایندگان در تشویق اطرافیان و دیگر افراد تحت نفوذ خود برای سرمایه‌گذاری در بانک کمتر رغبت نشان می‌دهند سخنان عتاب‌آلودی ایراد کرد. برخی از نمایندگان عنوان کردند که مردم هنوز اطمینان لازم را برای سرمایه‌گذاری در بانک به دست نیاورده‌اند و باید ترتیبی داده شود تا مردم از اقشار مختلف بدون واهمه در این امر مشارکت کنند. سعدالدوله به ویژه از این که مردم به‌رغم قول و قرارهای چندی قبل خود از مشارکت و سرمایه‌گذاری بانک طفره می‌روند و به اصطلاح تضمین می‌خواهند بسیار ابراز تعجب کرد و گفت «کدام اطمینان بهتر و بالاتر از این است که خود اشخاصی که برای تحویل‌داری تعیین شده و قیمت بلیط نزد آنها جمع می‌شود هر یک در این بانک مبلغ گزاف شرکت دارند و صاحب تمول و ثروت کافی هستند.»

به نظر می‌رسید که در بیرون از مجلس و در درون جامعه عناصری وجود داشتند که در راه تأسیس بانک ایجاد اشکال می‌کردند که در این میان می‌توان نمایندگان سیاسی تجاری و اقتصادی کشورهای روس و انگلیس را نام برد که با تبلیغات سوء در میان مردم خطرهای سرمایه‌گذاری در بانک جدیدالتأسیس ملی را به آنها گوشزد می‌کردند. به همین دلیل یکی از نمایندگان (محقق الدوله) از نمایندگان علما تقاضا نمود تا با استفاده از منابر و مجالس عمومی بین مردم آنها را به سرمایه‌گذاری در این بانک تشویق کنند به ویژه این که روحانیان در میان عامه مردم از اعتبار و احترام خاصی برخوردار بودند.^{۱۱}

گزارشها حاکی از این بود که طبقه طلاب و روحانیون در راه سرمایه‌گذاری برای تأسیس بانک در مقایسه با دیگر اقشار پیشقدم‌تر بودند و حتی با این که از نظر مالی تعداد زیادی از آنها در مضیقه قرار داشتند، و به قول حاج محمد اسماعیل نماینده مجلس «امروز بی‌بضاعت‌تر از این سلسله (طلاب) کسی نیست و از تمام مردم زودتر اقدام نموده و کتابها فروخته و سهام خریده‌اند»، بنابراین به نظر می‌رسید اقشار پایین جامعه همراهی و همدلی بیشتری با تأسیس بانک ملی داشتند و بیشتر انتقادات مجلسیان درباره شاهزادگان، وزراء و اغنیا و دیگر کسانی بود که تمکن مالی فوق‌العاده‌ای داشتند و سالیانه مبالغ هنگفتی از دولت مواجب دریافت می‌کردند اما نه تنها خود در سرمایه‌گذاری بانک مشارکت نمی‌کردند بلکه در حد توان بر سر راه آن مانع ایجاد می‌کردند. از سوی دیگر حکام ایالات نیز که به گفته سعدالدوله گویا «حکومت را اثری خود» می‌دانستند، در این باره کارشکنیهای زیادی روا می‌داشتند. حتی برای این که کار سرمایه‌گذاری بانک، به ویژه برای اقشار پایین جامعه آسان‌تر شود تعدادی از نمایندگان مجلس پیشنهاد کردند حداقل مبلغ سهام را از ۵ تومان به یک تومان تنزل دهند تا بتوان از حداقل تمکن مالی - اعتباری مردم نیز بهره گرفت. در مقابل کارشکنیهای حکام و شاهزادگان و دیگر متنفذان، برخی اوقات گروههایی از اقشار تهیدست جامعه اقداماتی، هرچند کوچک، صورت می‌دادند که نمایندگان مجلس از شوق گریه می‌کردند. از جمله این موارد می‌توان از یاری و مساعدت دانش‌آموزان یکی از مدارس تهران نام برد که با تقدیم بخشی از کمک هزینه خود در سرمایه‌گذاری بانک ملی مشارکت کرده بودند. وقوع اموری از این نوع موجب تشویق سایر گروهها می‌شد. و این امر دلگرمی بیشتری به نمایندگان مجلس می‌داد تا برنامه پایه‌گذاری و تحکیم بانک ملی را با قوت قلب بیشتری ادامه دهند. حتی برخی از ایرانیان مقیم خارج از کشور نیز با ارسال تلگرافهای متعدد برای نمایندگان مجلس از طرح تأسیس بانک ملی پشتیبانی می‌کردند و برای

۱۱. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز شنبه ۱۴ شوال ۱۳۲۴.

جواد سعدالدوله وزیر مختار ایران در بلژیک | ۱۳۰۳-۱۳۰۴

مشارکت در بانک ملی آمادگی خود را اعلام می‌داشتند. از سوی دیگر، برخی از موجب‌بگیران دولت طی نامه‌ای به مجلس پیشنهاد کردند در صورتی که بانک حواله‌های صندوق مالیه را که به حقوق ماهیانه آنها راجع است قبول می‌کند، آنها حاضر هستند این حواله‌ها را به نام بانک ملی در اختیار متولیان آن قرار دهند. با این حال، هنوز مجلس طرح کارایی برای بهره‌گیری از این نوع مشارکتها آماده نکرده بود.^{۱۱}

با این که هنوز نظامنامه بانک ملی تدوین و تهیه نشده بود، از گوشه و کنار کشور و همچنین برخی متمولان طبقه تجار و نمایندگان و طلاب و ... با خرید سهام در سرمایه‌گذاری اعتباری بانک مشارکت کردند و از این راه می‌بالی در صندوق بانک جدیدالتأسیس ذخیره شد. مجلس تصمیم گرفت پیش از آن که نظامنامه بانک تدوین

۱۲. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز سه‌شنبه ۱۷ شوال ۱۳۲۴.

شود هیچ وجهی از سرمایه بانک خارج نشود، با این حال، هیئت دولت مقداری از موجودی بانک را بدون این که مستقیماً با مجلسیان مذاکره کند در اختیار فرماندهان قشون قرار داد تا بخشی از مطالبات عقب افتاده آنها را بپردازد.

در این دوره مسائلی بروز کرد که باعث شد شماری از نمایندگان مجلس، از جمله معین‌التجار بوشهری، از این اقدام دولت به طور ضمنی حمایت کنند. اصل قضیه به دخالت عناصر خارجی، به ویژه کشورهای انگلیس و روسیه، مربوط می‌شد. این دو کشور که از طرح تأسیس بانک ملی سخت به خشم آمده بودند، در ایجاد مانع در سر راه فعالیت این بانک پیشقدم شدند. در واقع از همان آغاز، آشکار بود که با توجه به فعالیت‌های افسار گسیخته دو بانک شاهنشاهی و استقراضی، این دو کشور نخواهند توانست آغاز فعالیت یک مؤسسه اعتباری نظیر بانک ملی را که مستقیماً از سرمایه‌گذارهای منابع داخلی تأمین و تغذیه می‌شد تحمل کنند. به همین علت از شیوه‌های متعدد جهت عدم موفقیت بانک ملی وارد عمل شدند. از جمله این مداخلات تحریک کسانی بود که به اصطلاح ارباب حقوق خوانده می‌شدند و به نوعی موجب بگیر دولت محسوب می‌شدند و چون در این برهه در نتیجه بحرانهای مالی مطالبات عقب افتاده از دولت داشتند برای انجام مقاصد این کشورها و مؤسسات اعتباری مربوط به آنها مناسب تشخیص داده شدند.

نیروهای مسلح از جمله این افراد بودند و از چندی قبل دولت در پرداخت مطالبات عقب افتاده آنها با مشکلاتی روبرو شده بود. برخی از عناصر ناراضی داخلی و وابستگان خارجی در این باره نیروهای قشون را تحریک می‌کردند که جهت تحت فشار قراردادن دولت و مجلس و به بهانه درخواست مطالبات خود به سفارتخانه‌های این دو کشور متحصن شوند تا بدین ترتیب دولت و مجلس نوپا در زیر فشارهایی از این نوع، طرح تأسیس بانک ملی را معوق گذارد بلکه فراموش کنند و جهت تأمین نیازهای مالی - اعتباری خود از دو کشور روس و انگلیس با شرایط پیشین وام اخذ نمایند.

در این دوره به نظر می‌رسید دربار و شاه نیز تا حدودی به روند سریع تأسیس بانک نظر خوشی نداشته باشند. چرا که مجلس با این که پیش‌نویس نظامنامه بانک را تدوین و آن را جهت صحنه شاه فرستاده بود، با این حال شاه در توشیح آن تعلل می‌کرد و مجلس هم کلاً اعتراض داشت که «باید بدانیم تکلیف نظامنامه چیست و با آن که هر روز قوانین و بروات به صحنه می‌رسد و دستخطها صادر می‌شود چگونه است که نظامنامه به صحنه نمی‌رسد.» به همین دلیل نمایندگان تقاضا کردند تا وزیر مالیه در مجلس حاضر شده و به این سؤال پاسخ دهد. همچنین در پی مسامحه دولت و شاه در صحنه نظامنامه شماری از نمایندگان تعیین شدند تا با حضور در دربار در این باره از وی استفسار کنند و

حاج حسین امین‌الضرب | ۲۵۵۲-۱۴

در صورت امکان نظامنامه را به امضای شاه برسانند تا مشکلی که بر سر راه تأسیس بانک نهاده شده بود برطرف بشود.^{۱۳} در واقع به نظر می‌رسید در چنین موقعی خود شاه هم تحت تأثیر القانات ثروتمندان و شاهزادگان و دیگر متمولان داخلی که تأسیس بانک را از جهتی با قدرت مالی خود در تعارض می‌دیدند، و همچنین بنگاههای اعتباری کشورهای خارجی (روس و انگلیس) از صحه‌گذاری بر نظامنامه بانک ظفره می‌رفت و از سوی دیگر عوامل ناراضی از تأسیس این بانک در افواه عمومی خطرات سرمایه‌گذاری در این بانک را، به ویژه در صورت عدم نظامنامه بانک به آنها گوشزد می‌کردند. به همین دلیل در این موقعیت رغبت کمتری جهت سرمایه‌گذاری و خرید سهام این بانک احساس می‌شد. نمایندگان مجلس از روحانیان که نفوذشان در شخص

۱۳. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی روز یکشنبه ۲۲ شوال ۱۳۲۴.

شاه بیش از دیگران بود تقاضا کردند با حضور در نزد وی توشیح نظامنامه را از شاه بخواهند از سوی دیگر شایعاتی در میان مردم رواج پیدا کرده بود که مجلس و دولت پولهای سپرده شده آنها را پیش از موعد مقرر و بدون حساب و کتاب به مصرف می‌رسانند در حالی که هنوز قانون چگونگی استفاده از این اعتبارات در اختیار عموم قرار داده نشده است. به همین دلیل یک نوع رکود در استقبال اولیه مردم از تأسیس بانک احساس می‌شد. مجلس در نتیجه این پیشامد در فضایی تردیدآمیز کار تنظیم و تدوین نظامنامه بانک را دنبال می‌کرد و از طرف دیگر از کم شدن رغبت مردم به خرید سهام بانک دچار حیرت بود. مجلسیان از امکان شکست طرح تأسیس بانک ملی سخت نگران بودند. آنچه که بیش از همه نگرانی مجلسیان را فراهم آورده بود تأسی دوباره به استقراض خارجی بود که شرایط دشوار اخذ آن نمی‌توانست از دید افشار مختلف مردم پنهان بماند و این امر از اعتماد عمومی بر کار مجلس می‌کاست. در واقع طرح و حتی قرارداد اخذ وام از کشورهای روس و انگلیس با شرایط گفته شده (در مباحث پیشین)، قبل از انعقاد مجلس اول مشروطه، بین هیئت دولت و این دو کشور صورت گرفته بود و ارجاع آن پس از تشکیل مجلس به این نهاد نوپا صرفاً یک نوع همکاری و به اصطلاح «احترامی بود که از طرف دولت به مجلس» گذارده شده بود. در همان ابتدای ارجاع قرارداد اخذ وام به مجلس جهت تصویب نیز دولت بعید می‌دانست که طرح فوق از طرف نمایندگان مورد تصویب قرار نگیرد. در این زمان که مجلس احساس می‌کرد پیشرفت بانک با مشکلاتی روبه‌رو شده است این امر را نوعی مسامحه می‌دانست که در صورت تداوم آن دولت چاره‌ای نداشت و جز آن که «به استقراض از خارجه» مبادرت ورزد، به ویژه این که مجلسیان در نتیجه قولهای مساعدی که درباره تهیه نقدینگی از منابع داخلی به هیئت دولت داده بودند عدم موفقیتشان را در فراهم نمودن اعتبارات مالی مورد تقاضای دولت، به معنای سلب اعتبار از خود ارزیابی می‌کردند. در واقع نمایندگان در پی اظهار تمایل و اشتیاق شدید مردم در ابتدای طرح بانک ملی بود که برای تأسیس بانک مصمم‌تر شدند و چون رکود سرمایه‌گذاری از سوی مردم در بانک ملی احساس شد نمایندگان مجلس نیز بر نگرانی‌شان افزوده شد تا جایی که رئیس مجلس، مرتضی قلی‌خان صنیع‌الدوله، ضمن انتقاد از مردم اظهار داشت «ملتی که حاضر نباشند که این مقدار سرمایه خود را برای حفظ خود صرف کنند و آن را دور بریزند، دیگر چه می‌توانند بگویند.»

برای این که اعتماد سلب شده مردم دوباره به سوی سرمایه‌گذاری در بانک و خرید سهام جلب شود مجلس پیشنهاد کرد از طریق انتشار اعلامیه‌ها و روزنامه‌ها و... مردم را در جریان چگونگی روند و پیشرفت کار بانک قرار دهند و آنها را از منظم بودن کار بانک

مطمئن سازند. پیش از این نه تنها مردم پایتخت بلکه اقشار مختلف از دیگر شهرها و مناطق کشور نیز جهت یاری و مشارکت در کار بانک ملی تمایل نشان داده بودند، اما از آنجایی که تبلیغات ناراضیان بیش از انعکاس اخبار مجلس روی افکار مردم تأثیر می‌گذاشت، در نتیجه کار خیلی به کندی پیش می‌رفت. از یک سو مردم شهرستانهای کشور کمتر در جریان اخبار پایتخت و مجلس قرار می‌گرفتند و از طرف دیگر سخت تحت فشار و تعدی حکام و کارگزاران محلی بودند و بعید می‌نمود که بتوانند به راحتی تمایلات واقعی خود را با تقاضای مجلس هماهنگ سازند. به ویژه اینکه کارگزاران اقتصادی - سیاسی کشورهای روس و انگلیس نیز در این زمان تقریباً در اقصی نقاط کشور فعالیت داشتند و از هرگونه ایزاری برای دلسرد کردن مردم بهره می‌گرفتند. نبودن مأموران کارآمد و متنفذ طرفدار مجلس و تأسیس بانک در شهرستانها و ایالات دوردست نیز یکی از عمده‌ترین معضلات در پیشبرد اهداف مجلس بود و این امر با نبود وسایل ارتباطی و خبررسانی به طور جدی تری مشکل ساز می‌شد. به همین دلایل بود که مجلس تصمیم گرفت از طریق «تهییج و تشویق» مردم کشور و همچنین ارسال مراسلاتی برای افراد متنفذ و متمول نظیر شاهزادگان و غیره باز دیگر آنها را در راه سرمایه‌گذاری و خرید سهام بانک بر سر شوق آورد. همچنین برای این که امور در روند طبیعی و راحت تری جریان یابد از سوی نمایندگان مجلس قرار نهاده شد «کمیسیون جمع‌آوری پول تشکیل شده و ترتیب فراهم کردن پول را مرتب کنند»، از طرف دیگر برای این که افراد مشارکت‌کننده در سرمایه‌گذاری بانک را مطمئن سازند اعلام کردند که وجوه دریافتی آنها تا تنظیم نهایی نظامنامه بانک در نزد تجار به طور امانت نگهداری می‌شود و به هیچ عنوان جهت مخارج دولت هزینه نخواهد شد.^{۱۴}

مجلس بار دیگر کسانی را که طی سالیان طولانی موجب کلانی از دولت دریافت می‌کردند، اما نه تنها کمکی به افزایش سرمایه بانک نمی‌کردند بلکه با در پیش گرفتن روش نادرست باعث کند شدن پیشرفت کار بانک می‌شدند سخت به باد انتقاد گرفت و از آنها خواست تا به صف یاری دهندگان به سرمایه بانک بیوندند. انتقاداتی از این نوع باعث رنجیدگی خاطر افرادی از این طبقه از مجلسیان می‌شد و مجلس نیز در توضیح وظایف خویش پرداختن به انتقاداتی از این نوع را کاملاً ضروری و لازم تشخیص می‌داد چرا که، به قول صنیع‌الدوله رئیس مجلس، «غرض از انعقاد مجلس اظهار مفساد و اصلاح امور است... نباید باعث رنجش شود».

در این زمان تدریجاً قرارنامه تأسیس بانک و چگونگی فعالیت آن طی چند بند از

۱۴. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی روز سه شنبه ۲۴ شوال ۱۳۲۴.

سوی نمایندگان مجلس تدوین و برای تصویب در مجلس به رأی گذاشته شد. در فصل اول قرارنامه بانک ملی آمده بود تمام اتباع ایران می‌توانند در این بانک سرمایه‌گذاری کنند. بنابراین افراد تبعه کشورهای خارجی حق نداشتند در سرمایه این بانک مشارکت داشته باشند. در فصل دوم عنوان شده بود جهت هماهنگی و تنظیم دخل و خرج دولت لازم است تمام عایدات کشور مستقیماً در خزانه بانک ملی واریز شده و سپس در هنگام ضرورت وزیر خزانه (وزیر مالیه) با حواله دولت از بانک برداشت کرده و به مصارف لازم دولت برساند. برای این که بین وظایف وزیر مالیه و امر خزانه‌داری بانک اختلالی بروز نکند قرار نهاده شد به جای وزیر مالیه شخصی به عنوان خزانه‌دار مسئولیت تنظیم عایدی و مخارج کشور و همچنین توزیع سرمایه بانک در امور جاریه کشور را عهده‌دار شود. طبق بند چهارم قرارنامه، رئیس بانک ملی ملزم بود «معاملات و رهن املاک و قرض و استقراض از داخله و خارجه را به میزان شرع مطهر تشکیل و اداره کند». در ادامه فصل چهارم پیش‌بینی شده بود که به محض انقضای مهلت فعالیت بانک شاهنشاهی امتیاز آن در اختیار بانک ملی قرار گیرد.^{۱۵} نمایندگان مجلس تصویب کردند که لازم است مدت انقضای بانک شاهنشاهی کاملاً روشن باشد تا مجدداً کوششی برای تجدید آن به عمل نیاید. در فصل پنجم قرارنامه بانک آمده بود که در صورت شرایط متساویه بانک ملی در اخذ امتیازات خطوط راه شوسه و راه‌آهن بر دیگران ارجحیت دارد. هدف از گنجاندن این شرایط در قرارنامه جلوگیری از واگذاری امتیازات بیشتر به کشورهای خارجی بود.

امتیاز کشف و استخراج معادن طلا و نقره در سراسر کشور به بانک ملی واگذار شد و پیش‌بینی شد در صورتی که فرد دیگری توانست قبل از بانک به معدن طلا و یا نقره دسترسی و آن را استخراج نماید لازم است حق بهره‌برداری از آن را به بانک واگذار نماید و در عوض بانک به عنوان «حق تقدم» چند درصدی برای وی در نظر بگیرد. با این حال، جهت جلوگیری از پنهانکاری اکتشاف‌کنندگان احتمالی معادن طلا و نقره پیشنهاد شد شرایط مطلوب‌تری برای پیشگامان در استخراج و کشف معادن فوق در نظر گرفته شود.

در این میان به نظر رسید که برخی از نمایندگان نه تنها در همراهی با پیشرفت بانک هیچ گامی برنمی‌دارند بلکه، به قول یکی از نمایندگان (آقامیرزا سید محمد)، «با خائنین دوستی و ارتباط دارند». بنابراین به آنها تذکر داده شد دست از این رویه و پیشه خود بردارند و به صف موافقان تأسیس و پیشرفت کار بانک ملی بیوندند. و در نهایت قرار

۱۵. بانک شاهنشاهی در سال ۱۸۸۹م/۱۳۰۷ ه‍.ق در ایران تأسیس شد و مدت فعالیت آن ۶۰ سال تعیین شد.

نمایندگان مجلس شورای ملی ایران در دوره اول [۱۱-۴۶۴۵]

نهاده شد که هریک از نمایندگان که نمی‌توانند همدلی لازم را با امور اصلاحی مجلس، که شاخص‌ترین آنها در آن برهه تأسیس بانک ملی بود، نشان دهند «برای آنها بهتر این است که استعفا دهند». و همچنین جهت جلوگیری از حیف و میل سرمایه‌های واگذاری به دولت و سایر افراد حقیقی و حقوقی قرار بر این نهاد شد که خود اجزای مؤسسان و کارگزاران بانک بر ورود و خروج پول از بانک و هزینه کردن در حد امکان آن نظارت داشته باشند.^{۱۶}

آنچه در قرارنامه بانک ملی بسی مهم و جالب می‌نمود، واگذاری یک دهم از سهام بانک به مسلمانان خارج از کشور بود تا بتوانند با مشارکت در سرمایه بانک موجبات پیشرفت جهان اسلام را فراهم آورند. از سوی دیگر برای این که بانک ملی سدراهی در

۱۶. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز پنجم ۲۶ شوال ۱۳۲۴.

مقابل بانکهایی نباشد که احتمالاً در آینده تأسیس خواهند شد قرار نهاده شد تا امتیازات انحصاری نظیر معاملات و رهن ... را که پیش از این به این بانک واگذار شده بود به بانکهای دیگر داخلی نیز تعمیم دهند چرا که به نظر نمایندگان مجلس اعطای امتیازات انحصاری از این نوع «سدره توسعه تجارت و ترقی ملت» خواهد بود. بنابراین تا زمانی که بانکهای دیگری تأسیس نیافته بودند تصویب شد تا این «اجازه» امتیاز منحصرأ در اختیار بانک ملی باشد. همچنین قرار نهاده شد تا میزان سرمایه‌گذاری بانک در معاملات گوناگون معین و مشخص شود تا در کار خدمت‌رسانی بانک خللی ایجاد نشود، به ویژه این که در صورت تعدد شعبات بانک در مناطق مختلف کشور امکان اختلال امور بانکی وجود داشت. برخی نمایندگان پیشنهاد کردند که حق انحصاری استخراج مروارید در کشور را فقط به بانک ملی واگذار کنند تا اتباع خارجی حق غواصی جهت استخراج مروارید را نداشته باشند. اما از آنجایی که تشخیص داده شد تجارت بین‌المللی و نهایتاً ورود ارزهای خارجی در تقویت اقتصادی کشور تأثیر مثبت زیادی خواهد داشت، بنابراین، این مورد نیز در حد «اجازه» به بانک واگذار شد و نه «انحصار».^{۱۷}

مساعی جدی و پیگیرانه نمایندگان مجلس جهت راه‌اندازی بانک ملی بار دیگر برخی از محافل را به طرفداری از این اقدام کشانید تا جایی که بعضی ایرانیان مقیم خارج از کشور نیز از این که مجلس در مقابل اخذ وام از کشورهای روس و انگلیس مقاومت می‌کند مسرت و حمایت خود را اعلام کردند. از جمله در بخشی از نامه انجمن خیریه ایرانیان مقیم بادکوبه خطاب به نمایندگان مجلس آمده است: «... از شنیدن رد استقراض از خارجه و تأسیس بانک ملی عموم ایرانیان مقیم بادکوبه نهایت تشکر را دارند، آفرین بر همت و غیرت وطن دوستی و ملت پرستی ... با کمال ادب اظهار می‌نمایم در راه شما وکلای ذیحق ملت و پیشرفت مقاصد و افکار عالیه شما که هیئت ملت و با ملک اعظم منظور است به جان و مال حاضریم ...»^{۱۸}

بدین ترتیب امتیازنامه بانک ملی در مجلس با جرح و تعدیلاتی به تصویب رسید و برای توشیح و صحه‌گذاری شاه ارسال شد و پس از امضای شاه به مجلس عودت داده شد. نظامنامه بانک ملی نهایتاً در دوازده فصل تنظیم و تدوین شد شروط دوازده‌گانه بانک ملی چارچوب عملی و حوزه فعالیت این بانک را مشخص می‌سازد. در بخشهایی از امتیاز نامه بانک ملی که پس از تصویب و تدوین نهایی مجلس به توشیح محمدعلی شاه رسیده بود، آمده است:

۱۷. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز شنبه ۲۸ شوال ۱۳۲۴.

۱۸. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز سه‌شنبه دوم ذی‌القعده الحرام ۱۳۲۴.

«چون اراده خاطر الهام مظاهر ملوکانه بر این علاقه فرموده که محض تکمیل علائم رأفت و افتتاح ابواب ثروت و سعادت نسبت به قاطبه اهالی دولتخواه ایران اداره بانک ملی در تمام ممالک محروسه تأسیس و دایر شود به موجب این فرمان همایون که از تاریخ شهر ذی‌حجه الحرام ۱۳۲۴ یونت‌ئیل شرف صدور می‌یابد دولت علیه ایران اجازه ایجاد بانک ملی به مؤسسين بانک مزبوره مرحمت نموده و محض تشویق مؤسسين و امیدواری عموم ملت ایران امتیازات مندرجه در این فرمان همایون را مطابق فصول مرقومه به بانک ملی ایران واگذار می‌فرماید.

فصل اول - بانک ملی از شرکت عامه تبعه ایران تشکیل و ایجاد می‌شود که هرکس به تفاوت وجهی در بانک گذارده سهام از بانک بگیرد.

فصل دوم - جمیع عایدات دیوانی از هر قبیل در طهران و سایر بلاد باید تحویل بانک ملی شود و تمام مخارج دولت را از هر قبیل این بانک به حواله وزیر مالیه خواهد پرداخت.

فصل سوم - بانک ملی می‌تواند معاملات زراعتی و رهن املاک را به قانون شرع مطاع بنماید و همچنین به خرید و فروش بروات تجارتنی داخله و خارجه و قرض و استقراض را به تراضی طرفین دایر نماید.

فصل چهارم - مطابق قرارداد جداگانه که مرتب خواهد شد حق امتیاز بلیت رایج (بانک نوت) در تمام ممالک محروسه بعد از انقضاء مدت امتیاز بانک شاهنشاهی یا انفساخ حق امتیاز آن به موجب قرارنامه بالانحصار مخصوص بانک ملی خواهد بود.

فصل پنجم - بانک ملی حق دارد در تمام نقاط ایران احداث راههای آهن مطابق قراردادی که بعد مرتب خواهند شد بنماید و همین‌طور می‌تواند راههای شوسه را، به استثناء آنچه امتیازش سابقاً به دیگران داده شده، به موجب قرارداد جداگانه احداث نماید و اگر دیگری برای کشیدن راه آهن و شوسه حاضر گردد بانک ملی با تساوی شروط حق تقدم خواهد داشت.

فصل ششم - بانک ملی می‌تواند در اراضی موات و املاک دولتی انکشاف و استخراج معادن نماید و از منابع و فوائد آن بعد از وضع کلیه مخارج صدی ده به دولت علیه عاید دارد و سایر شروط به موجب قرارداد جداگانه است که بین دولت و بانک ملی منعقد خواهد شد و هرگاه مخازن طلا و نقره و جواهرات این بانک انکشاف و استخراج نماید حق دولت از منابع آن به موجب قرار داد جداگانه خواهد بود.

فصل هفتم - دولت علیه امتیاز غواصی در خلیج فارس و استخراج مروارید را به بانک ملی ایران واگذار می‌فرماید صدی ده از منابع حاصله حق دولت خواهد بود.

فصل هشتم - در مواقعی که برای مسکوکات رایجه نقره جهت ضربخانه دولتی لازم

شود این بانک در آوردن نقره و فروش به صرافخانه حق تقدم خواهد داشت با تساوی شروط.

فصل نهم - از آنجا که معاملات خزانه دولت راجع به این بانک است و در آتیه بلیت بانک هم به توسط این بانک منتشر خواهد شد. لهذا دولت علیه حق مأمور کردن دو نفر منشی برای این بانک خواهد داشت که در تمام امور این بانک تفتیش و رسیدگی نماید مفتشین مذکور هر وقت مقتضی بدانند می‌توانند - انجمن اداره و انجمن عمومی شرکاء را اختیار و احضار نمایند و در مشاورت آنها خود حاضر شده و داخل مذاکرات بشوند و نیز هر زمان می‌توانند رسیدگی به دفاتر و محاسبات و معاملات بانک نمایند.

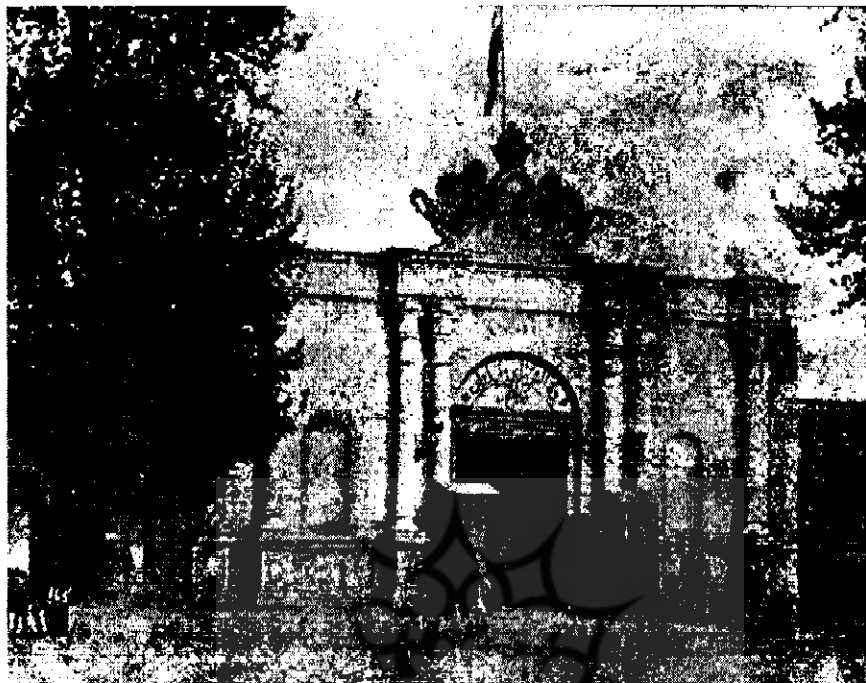
فصل دهم - فروش و انتقال و امتیازات مندرجه در این فرمان به تبعه و یا شرکت خارجه از هر قبیل که باشد قویاً ممنوع و کان‌لم‌یکن خواهد بود و هکذا فروش و انتقال سهام این بانک به تبعه خارجه نیز ممنوع و از درجه اعتبار ساقط است و اگر به وراثت یا تبدیل تابعیت باشد باید در مدت یک سال به تبعه داخله فروخته شود و اگر صاحب این‌گونه سهام در فروش آنها مسامحه نماید انجمن عمومی شرکاء باید در موقع اجلاس سالیانه سهم او را از شرکت تبدیل به نقد نموده و وجه سهام او را امانتاً در بانک نگاه دارند تا صاحبش بیاید و بگیرد.

فصل یازدهم - در مواردی که برای دولت علیه تنخواهی به طور استقراض لازم باشد این بانک به اندازه یک خمس سرمایه خود را به موجب قرارداد جداگانه به دولت قرض خواهد داد.

فصل دوازدهم - مدت امتیاز این بانک ۱۱۰ سال است، پس از انقضاء مدت بانک ملی حق دارد با شرایط مقتضیه وقت تجدید امتیاز بنماید.^{۱۹}

به‌رغم تصویب و توشیح نظامنامه بانک ملی، به نظر می‌رسید هیئت دولت و دیگر متنفذان و درباریان در راه پیشرفت آن اشکال تراشی می‌کردند. نمایندگان بارها از چنین رفتار سوء دولتیان انتقاد می‌کردند و چنانچه از مذاکرات نمایندگان مجلس برمی‌آید هیئت دولت که به گفته مجلسیان با مجلس هماهنگی نشان نمی‌داد با بهانه‌های مختلف تلاش داشتند با ایرادگیریهای متعدد مانع فعالیت جدی بانک ملی شوند. مجلسیان، هیئت دولت و درباریان را متهم می‌کردند که جهت تداوم چپاولگریهای بی‌قاعده خود تلاش دارند کارهای مالی اعتباری کشور نظم و قاعده درستی پیدا نکند، به همین دلیل است که «برای بانک ملی هر روزی یک بازی درمی‌آورند چرا مسامحه می‌کنند و امتیازنامه او را تمام نمی‌کنند. چرا نمی‌گذارند که این بانک زودتر تشکیل شود... این همه

۱۹. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز شنبه ۴ ذی‌الحجه الحرام ۱۳۲۴.

سردر قدیمی مجلس شورای ملی | ۱۹۴۶-۱۹۱۱

مال دولت و ملت را خورده‌اند، چرا همراهی ندارند...»

برخی نمایندگان در نطقهای خود وزرا را متهم می‌ساختند که خود آنها عامل خرابی و مقروض بودن کشور هستند و بنابه میل خود بودجه کشور را حیف و میل می‌کنند و به مصارف شخصی می‌رسانند. به نظر می‌رسید که در این موقعیت روابط مجلس و هیئت دولت سخت به تیرگی گراییده باشد و هیئت دولت هم که خود را تا حدود زیادی در مقابل مجلس مسئول احساس نمی‌کرد، در تصمیم‌گیریهای کلان کشور با مجلسیان سازگاری کمتری نشان می‌داد و چون کارشکنی‌هایی صورت می‌داد برخورد نمایندگان مجلس با اعضای دولت بسیار تند و چه بسا به دشمنی گراییده بود و علناً آنها را به خیانت به کشور و ملت متهم می‌کردند که «اینها (هیئت دولت) دزد و خیانتکار و مفسد و وطن‌فروش هستند، ملت را به عوض صد دینار دخل می‌فروشند... چرا اینها با بانک ملی همراهی کنند که جلو دخل و دزدی اینها گرفته شود، هیچ وقت نخواهند کرد.» به دنبال عدم همکاری و مساعدت دولت با مجلس و از سوی دیگر بی‌رغبتی نسبی مردم در کمک به سرمایه‌گذاری در بانک ملی، مجلس تمام گناهان را از چشم وزرا می‌دید که در

نتیجه رفتارهای غیراصولی خود هرگونه اعتماد و اطمینان مردم را از سرمایه‌گذاری سلب کرده‌اند. چرا که چنین در بین مردم رواج یافته بود که از گشایش بانک ملی نتیجه مثبتی حاصل کشور نخواهد شد. زیرا وجوه دریافتی از مردم که می‌بایست در راه خیر و صلاح و آبادانی کشور به مصرف برسد توسط عده معدودی از وزرا و درباریان به یغما و چپاول خواهد رفت و نتیجه‌ای جز حیف و میل دارایی‌های ملت به دست نخواهد آمد.^{۲۰} در واقع وزرای عصر قبل از مشروطه بدون این که از سوی مرجع معتبری مورد بازخواست قرار گیرند خودشان دخل و خرج کشور را خودسرانه معین می‌کردند، بدون این که از حیف و میل عایدات دریافتی وزارت متبوع خود نگرانی داشته باشند لذا پس از تأسیس مجلس، برایشان قابل قبول نبود که مجلسیان صورت دخل و خرج دولت را به طور دقیق از آنها استفسار کنند و اگر احیاناً با اختلاسهای مالی آنها روبه‌رو شدند آنان را مورد بازخواست و محاکمه قرار دهند.

درگیریهای لفظی بین هیئت دولت و مجلس گاه به شدت و ضعف دنبال می‌شد. از یک سو مجلس اصرار داشت جهت تهیه پول از کشورهای خارجی وام اخذ شود. از سوی دیگر هیئت دولت تأکید داشت که مخارج و دیون عقب‌افتاده دولت بایستی به هر شکل ممکن تأدیه شود. با این که چند ماهی از اولین پیشنهاد تأسیس بانک سپری می‌شد با این حال مشکل به طور جدی حل نشده بود و مجلس در تهیه مبالغ ضروری دولت کار مهمی صورت نداده بود به ویژه این که راه اخذ هرگونه وجهی از کشورهای خارجی نیز از سوی مجلس مسدود شده بود. به همین دلیل هیئت دولت نیز که از یک سو در مضیقه مالی قرار داشت و از سوی دیگر چاره‌ای جز تمکین از مصوبات مجلس نداشت به نمایندگان فشار می‌آورد تا به هر شکل ممکن مبلغ مورد نیاز دولت را فراهم سازند. در این گیرودار خود مجلس نیز به علت نوساناتی که در راه تأسیس و فعالیت بانک بروز می‌کرد، از اتخاذ هرگونه تصمیم قاطعی عاجز بود، به ویژه این که به همراهی جدی مردم و متمولان در سرمایه‌گذاری و خرید سهام کمتر اطمینان داشت. گرچه هر از گاهی افرادی از طبقات مختلف با توجه به بضاعت خویش مبلغی را در راه تأسیس بانک کارسازی می‌کردند اما این وجوهات نسبتاً محدود نمی‌توانست به معنای گشایش بانک و فعالیت آن در سطح وسیعی قلمداد شود. صدراعظم نیز گه‌گاه به مجلسیان متذکر می‌شد که «سابق چهار کروار برای قرض به خارجه وجه خواستیم که لازم و فوری است. البته در مجلس مذاکره نمایید زودتر انجام داده برسانید»^{۲۱}

۲۰. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز سه شنبه ۷ ذی‌الحجه الحرام ۱۳۲۴.

۲۱. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز سه شنبه ۶ محرم الحرام ۱۳۲۵.

نمایندگان مجلس که از میزان مضیقه مالی دولت آگاهی کاملی داشتند درصدد برمی آمدند به هر شکل ممکن مبلغ چهارکروار تومان را که تهیه آن ضروری تشخیص داده شده بود برای دولت فراهم سازند. به همین دلیل مذاکراتی در مجلس صورت گرفت تا هر چه سریع تر عملیات بانک ملی را ولو به صورت موقت و ناقص هم که شده است آغاز کنند و در درجه اول وجه مورد نیاز دولت را از سرمایه آن بپردازند. اما چنانچه از سخنان برخی نمایندگان برمی آید هنوز بانک ملی نتوانسته بود وجود خارجی داشته باشد به صورتی که قادر باشد نیازهایی مالی از آن نوع را مرتفع سازد. بحث بعدی بر سر یافتن راههای عملی جمع آوری سرمایه در بانک بود. پیش از این قرار نهاده شده بود تا عایدات دولت پس از جمع آوری مستقیماً وارد خزانه بانک ملی شود و سپس از طریق خزانه دار بانک دوباره برای هزینه های جاری دولت از صندوق بانک خارج شود. با این حال هنوز این امر تحقق نیافته بود و بعید می نمود به سادگی امر ورود عایدی دولت به خزانه بانک صورت گیرد به ویژه این که هنوز بانک فاقد هرگونه نظم و قاعده مشخص و منظم بود تا با تکیه بر آنها عایدات دولت به سوی آن جاری شود. از سوی دیگر وزارت مالیه نیز آن اندازه از تشکیلات منظم و کارایی برخوردار نبود که بتواند در کوتاه مدت اهداف مؤسسان بانک را در این باره جامه عمل بپوشاند. به همین دلیل در این زمان صدای برخی از نمایندگان^{۲۲} بلند شده بود که «بانک ملی وقتی معین می شود که نقطه و سرمایه و رئیس او معین شود. بانک ملی را هنوز که بنده نمی بینم.»

در پی سخنانی از این نوع بود که مجلسیان دریافته اند که در واقع هنوز هیچ گونه سرمایه ای که در حد مطلوب و لازم بتواند احتیاجات دولت را برآورده سازد در صندوق بانک وجود ندارد. از سوی دیگر هیچ گونه ساختمان و یا محلی ثابت و منظم برای بانک در نظر گرفته نشده است و تا این زمان هرگونه کارمند اداری از جمله رئیس، معاون و... برای بانک استخدام نشده بود و حتی معلوم شد یافتن افرادی از اتباع ایرانی که قادر باشند کار بانکداری را سروسامان بخشند، کاری بس دشوار و چه بسا غیرممکن است. بانکداری از جمله اموری تخصصی محسوب می شد که از دیدگاه نمایندگان بعید می نمود از اتباع داخلی کسی قادر باشد از رمز و راز آن آگاهی و دانش کافی داشته باشد. بنابراین مذاکراتی بین نمایندگان صورت گرفت تا شاید بتوان اجزای اجرایی بانک و به ویژه رئیس آن را از اتباع خارجی به استخدام بانک درآورد. از سوی دیگر هنوز مجلس و دولت در باب سپردن عایدات دولت به بانک پیش از آنکه به مصرف برسد به توافق نهایی نرسیده بودند و دولت نیز به ندرت با تقاضای مجلس در باب تنظیم دخل و خرج

۲۲. آقامیرزا ابوالحسن خان معاضدالسلطنه.

خود و فرستادن صورت آن به مجلس موافقت نشان می‌داد به همین دلیل نمایندگان به درستی نمی‌توانستند از میزان عایدی سالانه کشور و همچنین مخارج واقعی دولت اطلاع صحیحی کسب کنند به همین علت تردیدهایی در میان نمایندگان درباره عملکرد هیئت دولت و عایدات و مخارج وی وجود داشت. از سوی دیگر هیئت دولت نیز به ندرت حاضر می‌شد در کوتاه مدت در قبال دخل و خرج خود به مجلس توضیح دهد هر چند هیئت دولت صورت مخارج خود را جهت تصویب و فراهم آوردن نقدینگی به مجلس ارائه داد، اما اولاً این صورت مخارج بسیار کلی بود و مجلسیان تقاضا داشتند هیئت دولت لیست تمامی مخارج خود را به صورت جداگانه و مرتب شده برای مجلس بفرستد تا تصمیم نهایی در آن باره گرفته شود و در صورت امکان در برخی موارد جرح و تعدیلهایی در سرمایه‌های دولت انجام دهد. هنوز برای نمایندگان مجلس روشن نبود که میزان عایدی سالانه کشور چه اندازه است، به ویژه با ناهماهنگی‌هایی که از سوی هیئت دولت به وجود می‌آمد. حکام و کارگزاران دولت مرکزی در ایالات و شهرستانهای مختلف کشور نیز در این باره به ندرت حاضر بودند صورت واقعی مخارج و عایدی حوزه‌های نفوذ خود را در اختیار دولت مرکزی قرار دهند. به همین دلایل یک نوع سردرگمی در کار مجلس بروز کرده بود که نه می‌توانست از آن طفره برود نه راه‌حل عملی و صحیحی می‌توانست ارائه دهد.^{۲۳}

با تمام این احوال هیئت دولت که خود را سخت در مضیقه می‌دید چاره‌ای نیافت جز این که صورت مخارج خود را، هر چند به طور تخمینی، برای مجلس بفرستد تا پس از تصویب قرار تأدیه نقدینگی آن از سوی مجلس ارائه شود. مجلسیان پس از مدتی شور و رایزنی بالاخره موافقت خود را با پرداخت چهارکروور تومان به دولت از طریق بانک ملی ابراز داشتند و این در حالی بود که هنوز مشکلات پیشین به قوت خود باقی بود و بعید می‌نمود بانک بتواند در صورت عدم دریافت نقدینگی‌های لازم از منابع متعدد وجه تصویبی مجلس (چهار کروور تومان) را در اختیار هیئت دولت قرار دهد.^{۲۴}

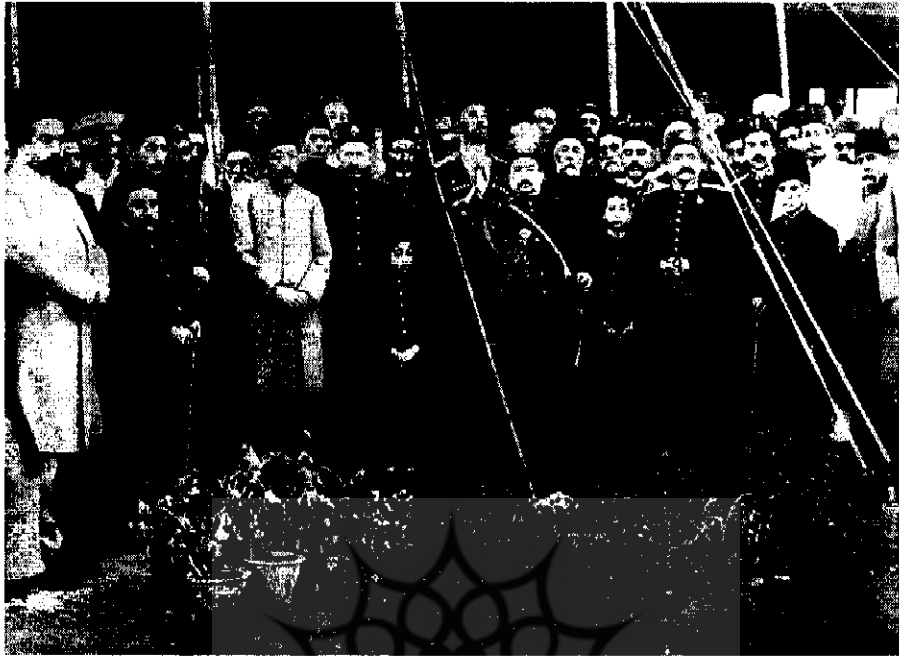
در همین راستا، قراردادی بین بانک ملی و هیئت دولت بسته شد که پس از تصویب و جرح و تعدیل یافتن از سوی نمایندگان مجلس، اساس عمل بین بانک ملی و هیئت دولت قرار گیرد. پیش‌نویس این طرح شامل هشت بند بود که ذیلاً به آنها اشاره می‌شود:

«(۱) چهار کروور بانک ملی به دولت قرض خواهد داد.

(۲) بانک ملی برحسب تصویب مجلس شورای ملی قبول می‌کند که چهار کروور به دولت

۲۳. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز شنبه ۱۳ محرم الحرام ۱۳۲۵.

۲۴. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز دوشنبه ۱۵ محرم الحرام ۱۳۲۵.

محمدعلیشاه به اتفاق ظل السلطان، محمدولی خان تنکابنی،
لیاخوف و جمعی از درباریان در باغشاه | ۱۱-۴۲۳۹

قرض بدهد که به مصرف مخارجی که مجلس تصویب کند برسد، چون صد هزار تومان آن را مجلس تصویب کرده فعلاً بانک خواهد داد که موافق شرایط معینه به حوالجات دولت داده شود و باقی موقوف در این است که وزیر مالیه صورت باقی مانده مخارج یونتیل را از روی دقت به مجلس بدهد که تمام بدهی دولت به ارباب حقوق و صاحب جمعان دیوانی معلوم شود. بعد از تصویب مجلس ششصد هزار تومان به ارباب حقوق بدهد و قبض ارباب حقوق را جمع‌آوری نموده، سهام شرکت به آنها داده و در خرج دولت محسوب دارد یا کلیه دو کروور و یکصد هزار تومان را در مدت دو سال به هشت قسط متساوی به حواله دولت به ارباب حقوق و غیره بدهد.

(۳) منافع از قرار صدی نه در سال است و در سه سال دولت از این مبلغ سالی دویست هزار تومان از بابت اصل و منافع تأدیه خواهد کرد، ولی بعد از سه سال از بابت اصل و فرع سالی دویست و پنجاه هزار تومان خواهند داد تا اصل قرض مستهلک شود.

(۴) محل ادای وجوه سالیانه این قرض از اصل و فرع از عایدات گمرک جنوبی خواهد بود و اگر کفایت نکرد از مالیات داده خواهد بود.

(۵) از کلیه وجوه مالیات که تحویل بانک می‌شود تا دوازده کروور از صد تومان یک تومان

حق‌العمل بانک ملی خواهد بود و در دوازده کرور ثانی که بیست و چهار کرور شود، صد تومان پنجهزار و آنچه از بیست و چهار کرور زیادت‌تر شد صدی ربع خواهد بود و اگر پولی از دولت بماند به علاوه وجوه جاری بانک صدی چهار و نیم منافع خواهد داد و اگر دولت زیادت‌تر گرفت بانک در صدی نه منافع حساب خواهد کرد و این قرار فصل پنجم تا مدت ۵ سال برقرار است.

(۶) اگر علاوه از جنس سرمایه دولت قرض نماید شرایط آن به تراضی طرفین قرار داده خواهد شد.

(۷) کرایه و خرج حمل وجوه مالیه از محلی به محل دیگر بر عهده دولت خواهد بود.

(۸) فعلاً بعد از وضع وجه استقراض حالیه زیاده بر آنچه تحویل بانک ملی خواهد شد نباید حواله شود.^{۲۵}

پیش‌نویس فوق پس از رایزنی‌های نمایندگان مجلس شورای ملی از تصویب گذشت و با شرایط فوق جهت اعطای وام به هیئت دولت موافقت به عمل آمد.^{۲۶}

قرارنامه فوق جهت امضای هیئت دولت و صحنه شاه به آن صوب ارسال شد. اما چنانچه از فحوی سخنان و مذاکرات بعدی نمایندگان برمی‌آید، دولت در امضای این قرارداد تعلل می‌کرد و هنوز تردید داشت که آیا از بانک ملی جدیدالتأسیس وامی اخذ کند و یا این که از منابع خارجی قرض بگیرد. شایعات قریب به یقینی رواج داشت حاکی از این که مذاکراتی میان هیئت دولت و دربار در جریان است تا به نوعی دریافت وام از بانک ملی را معوق گذارند و از کشورهای خارجی قرض بگیرند. ظاهراً بهانه آنها این بود که بانک ملی قادر نخواهد شد از پس مطالبات دولت برآید. نمایندگان مجلس در برابر چنین اعمالی که از هیئت دولت و دربار اعمال می‌شد واکنش نشان دادند و دلایل تأخیر در امضای قرارداد اخذ وام از بانک ملی را از هیئت دولت استفسار کردند. اما هیئت دولت به ریاست ناصرالملک وزیر مالیه این مذاکرات (مذاکره بین هیئت دولت و دربار) را تکذیب کرد. با این حال شواهد از بی‌رغبتی هیئت دولت و دربار در تأسیس جستن به مجلس و بانک ملی جهت دریافت پول حکایت داشت چرا که بهانه هیئت دولت در عدم توانایی بانک ملی جهت پرداخت پول، در موقعیتی که هنوز قرارنامه فی‌مابین از سوی وزرا امضا نشده و شاه نیز آنرا صحنه نگذارده بود تا به طور عملی فرضیه آنها ثابت شود، حاکی از ناهمدلی بین مجلس و هیئت دولت و تا حدودی سوءنیت دولتیان بود. هیئت دولت که در مذاکرات توأم با حسن تفاهم با مجلس سابقه درخشانی نداشت پیوسته این

۲۵. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز شنبه ۲۴ محرم الحرام ۱۳۲۵.

۲۶. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز یکشنبه ۲ صفر المظفر ۱۳۲۵.

نمایی از بانک شاهنشاهی ایران واقع در میدان توپخانه تهران | ۱۱-۲۷۱۷

تفکر را به شاه القا می‌کرد که بانک ملی جدید التأسیس قادر نخواهد شد پول مورد درخواست آنها را پردازد و شاید تا حدودی شاه را از عواقب تصمیم‌گیریهای مجلس درباره محدودیت قرار دادن در مورد مسائل مالی دولت و شخص وی او را می‌ترسانید. در غیر این صورت در موقعیتی که دولت نیاز مبرمی به پول نقد داشت تعلل در امضای قرارنامه قرض از بانک ملی که به تصویب مجلس هم رسیده بود، امری عبث و بیهوده می‌نمود مگر آنکه این عمل دولتیان صرفاً به سوءنیت آنها تعبیر شود. نمایندگان مجلس نیز همین عقیده را داشتند که هیئت دولت و دربار «گویا میل هم نداشته باشند که این بانک ملی تأسیس شود و به عرض شاه می‌رسانند که بانک ملی نمی‌تواند پول بدهد» زیرا شنیده شده بود که «دو هفته قبل مجلسی در دربار منعقد شده در باب استقراض از بانک ملی یا از خارجه، پس از مذاکره گویا قرض از خارجه را تصویب کرده‌اند.»

نمایندگان حق داشتند انتقاد کنند که «بعد از آنکه خود بانک ملی حاضر است در دادن پول دیگر این مذاکرات برای چیست؟...»

نمایندگان مجلس بار دیگر تصمیم دولت را مبنی بر قرض از کشورهای خارجی به شدت زیر سؤال بردند و لزوم گشایش بانک ملی را گوشزد کردند. سید حسن تقی‌زاده طی سخنانی در این باره ضمن نکوهش هیئت دولت و دربار گفت: «همه می‌دانند بانک

ملی منشأ سعادت ملت است. بر فرض بانک ملی تأسیس نشود ولی خطور دادن تصویب قرض از خارجه را به خیال کفر است. آن وزیری که تصدیق می‌کند استقراض از خارجه را، باید از خود و خانواده و هستی خود بگذرد.»^{۲۷}

از سوی دیگر خود هیئت دولت و دربار نیز برای این که متهم به بیگانه‌دوستی و توسل به خارجی‌ان نشوند شایعاتی را در بین مردم انتشار می‌دادند مبنی بر این که دولت حاضر است قرضه لازم را از بانک ملی انجام دهد اما نمایندگان مجلس از سر گرفتن این امر ممانعت می‌نماید. انتشار این شایعات در بین مردم در حالی بود که خود همین وزرا تا این زمان از امضای قرارنامه اخذ وام از بانک ملی طفره رفته بودند و نمایندگان مجلس را از تصمیم قطعی خود و نیاتی که در سر داشتند آگاه نمی‌ساختند.^{۲۸}

در همین حال تلگرافهایی از ایالات مختلف به ویژه از آذربایجان، اصفهان و خراسان به مجلس رسید که حاکی از تلاش مردم جهت برپایی بانک ملی و جمع‌آوری پول و خرید سهام بانک بود. از جمله نامه‌های رسیده از آذربایجان نشان‌دهنده آمادگی اقشار مختلف مردم برای جمع‌آوری حداقل دو کرور تومان پول برای تأسیس بانک ملی بود. از اصفهان هم خبر رسید که مردم این ایالت به‌طور موقتی محلی «در کاروانسرای گلشن به ریاست حاج محمد حسین کازرونی» برای تأسیس بانک در نظر گرفته‌اند. در این میان و با وجود تمامی تلاشهای مردمی در گوشه و کنار کشور هنوز به نظر نمی‌رسید تصمیمی قطعی و عملی از سوی مجلس و دولتیان درباره چگونگی آغاز به کار بانک ملی گرفته شده باشد و تلاشهای آنها بیشتر اظهار و ابراز امیدواری بود تا صورت دادن اقدامی عملی. بنابراین هنوز نگرانی و تردیدهای نسبتاً زیادی در میان نمایندگان مجلس وجود داشت که بانک ملی در انجام دادن وظایفش موقعیتی کسب نکند. با این حال، نمایندگان مجلس همواره اقشار مختلف مردم را تشویق می‌کردند تا با مشارکت جدی‌تر مجلسیان را در اجرای برنامه‌های خود در مورد بانک ملی مصمم‌تر سازند.^{۲۹}

یکی از مهمترین اقدامات مجلس در این زمان پرداختن موجب عقب‌افتاده نیروهای نظامی (قشون) از طریق خزانه بانک ملی بود. این اقدام مجلس در حالی بود که هنوز قرارنامه قرضه کلی از سوی هیئت دولت امضا نشده بود. بنابراین به دلیل حساسیت وضعیت نیروهای نظامی که ارباب شمشیر بودند و نظم و انتظامات داخلی را بر عهده داشتند؛ و همچنین جهت جلوگیری از بروز اغتشاش در میان قشون بود که مجلس به این امر مبادرت ورزید. گزارشهای این دوره نمایندگان مجلس حاکی از پرداخت تمام و کمال

۲۷. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز یکشنبه ۱۶ صفرالمظفر ۱۳۲۵.

۲۸. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز شنبه ۲۹ صفرالمظفر ۱۳۲۵.

۲۹. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز سه‌شنبه دوم ربیع‌الاول ۱۳۲۵.

مواجه عقب‌افتاده نیروهای نظامی از خزانه بانک ملی جدیدالتأسیس بود. با این حال در یک ناهمدلی آشکار هیئت دولت تصمیم گرفته بود جوسازی‌هایی علیه مجلس در میان نیروهای انتظامی و قشون اشاعه دهد. در همین راستا و با وجود پرداخت موجب قشون به سران نظامی و فرماندهان ارشد قشون، از پرداخت حقوق اعضای رده پایین قشون از سوی هیئت دولت تعلل می‌شد، تا چنین وانمود شود که مجلس شورای ملی در روند پرداخت حقوق عقب‌افتاده قشون کارشکنی می‌کند این امر باعث بروز شورش و اغتشاش در میان نظامیان بر ضد مجلس شود. اما، چنانکه از مذاکرات مجلس برمی‌آید، «از این بابت چیزی هم علاوه از آن مقدار که خودشان خواسته بودند داده شده، در این صورت جهت چیست که این طور سرباز را مهیج می‌شوند که مجلس مانع است پول به شما داده شود. مقصود این است سربازها از مجلس مقدس منزجر شوند... این پول محققاً به وزارت جنگ رسیده حالا چرا به افراد قشون داده نشده باید معلوم شود...» و این موضعگیری نادرست هیئت دولت در برانگیختن نیروهای نظامی بر ضد مجلس در حالی بود که نمایندگان مجلس در این موقع آمادگی خود را جهت پرداخت وام به دولت از طریق بانک ملی اعلام نموده بودند. اما آشکار نبود «که چرا دولت از بانک ملی پول نمی‌گیرد.»^{۳۰}

تدریجاً با مساعی نمایندگان مجلس تعدادی از مسئولان بانک ملی هم از نیروهای داخلی تأمین شدند. با این حال هیئت دولت در گرفتن پول از بانک تعلل می‌کرد و از جمله بهانه می‌آورد که در شرایط ذکر شده در قرارنامه بانک جهت قرض به دولت مشکلاتی وجود دارد و لازم است تعدیلاتی در برخی موارد آن داده شود. از سوی دیگر، به‌رغم ناهمدلی هیئت دولت، مجلس با تلاش جدی بر آن بود که روابط فی‌مابین را دوستانه‌تر کند. برخی از نمایندگان مجلس و همچنین مسئولان بانک پیشنهاد می‌کردند که در تأسیس بانک مشکلی ایجاد نشود. به نظر آنها تأسیس بانک یکی از ملزومات اصلی کشور بود و حتی اگر دولت حاضر به اخذ وام از آن مؤسسه مالی هم نمی‌شد باز هم نمی‌بایست در تأسیس آن تعلل شود و دلایلی می‌آوردند که حاکی از ضرورت تأسیس بانک برای توسعه اقتصادی کشور بود حتی بدون حضور و همکاری هیئت دولت.^{۳۱}

پس از گذشت ماهها مذاکرات درباره تشکیل بانک ملی که با نوسانات زیادی نیز همراه بوده در این فاصله کابینه‌ها هر چندگاه یک بار جای خود را به دیگری می‌دادند، هنوز مجلس نتوانسته بود در برآورده ساختن هدف خویش در تأسیس بانک ملی

۳۰. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز پنجشنبه ۴ ربیع‌الاول ۱۳۲۵.

۳۱. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز شنبه ۶ ربیع‌الاول ۱۳۲۵.

موفقیتهی هر چند نسبی کسب کند. گاه به گاه مذاکراتی پراکنده درباره بانک و فواید آن بین نمایندگان صورت می‌گرفت بدون این که نتیجه‌ای مثبت همراه داشته باشد. مذاکرات نمایندگان بیش از آنکه بتواند الگویی عملی به دست دهد در شکل پند و موعظه و... تبلور می‌یافت و با دادن شعارهایی نظیر «استقلال ملت و کشور»... پایان می‌یافت. با این حال پس از چندی که از این مباحث نسبتاً بی‌نتیجه سپری شد، تصمیم گرفته شد جهت مدیریت بانک ملی از خارج از کشور یک نفر دعوت شود، هر چند در آن مقطع هنوز وظیفه اصلی این مستشار روشن نبود، اما پیش‌بینی شد که پس از ورود مستشار مالی، وزارت مالیه و ریاست بانک ملی را توأمان برعهده بگیرد. و پس از این که بانک ملی قوام یافت و به اصطلاح به طور واقعی وجود خارجی پیدا کرد وظیفه وی مختص به مدیریت این بانک باشد با این حال این اقدامات هنوز در مرحله مذاکره و رأی زنی بود و جنبه عملی به خود نگرفته بود.^{۳۲}

از این پس فقط هنگامی از تأسیس بانک ملی سخن به میان می‌آمد که مبحث قروض دولت و نیاز به پول در مذاکرات نمایندگان متبلور می‌شد و برخی از نمایندگان راجع به مسئله تأسیس بانک و چگونگی کشاندن مردم به صحنه جهت سرمایه‌گذاری در بانک ملی و غیره سخن می‌راندند. با این حال به نظر می‌رسید فشارهای مضاعف مالی به ویژه به دلیل اغتشاشات داخلی کشور و عدم همکاری اقشار مختلف نظیر درباریان، حکام، اعضای دولت و... با مجلس بر کشور وارد می‌شد تدریجاً اندیشه سرمایه‌گذاری کلان در بانک ملی با ابهام و تردید مواجه شد. در چنین اوضاع و احوالی بود که تدریجاً بحثهایی در میان نمایندگان بروز کرد که درباره میدان عمل بانک ملی و چگونگی تأدیه قروض کشور اندکی فراتر از مرزهای داخلی مورد بررسی قرار دهند و اندک اندک مذاکراتی در میان نمایندگان در حال شکل‌گیری بود که حاکی از عدم توانایی کشور در پرداخت مخارج دولت و تأدیه قروض عقب‌افتاده بود. بنابراین تدریجاً صحبت از امکان اخذ وام از منابع خارجی در سخنان مجلسیان وارد شد، به ویژه این که پس از گذشت چندین ماه از انعقاد مجلس و تلاشهای فراوان نمایندگان مجلس و اقشار مختلف مردم که در بسیاری موارد با ناهمدلی دولت و درباریان و شاه روبه‌رو شده بود راه هرگونه کسب تقدینگی از منابع اعتباری داخلی با شکست مواجه شده بود، به همین دلیل تدریجاً بحثهایی پیش می‌آمد که هر چند هنوز هم تأسیس و تشکیل بانک ملی را منتفی نمی‌ساخت اما فحوای سخنان نمایندگان حاکی از ناکارایی این نهاد اعتباری در تأمین نیازهای مالی کشور بود. بنابراین مذاکرات نمایندگان تدریجاً به سوی امکان اخذ وام از کشورهای خارجی معطوف شد مخصوصاً این که در این موقع میزان بدهیهای دولت به

۳۲. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی روز شنبه ۳ رمضان المبارک ۱۳۲۵.

چندین برابر ماههای اولیه انعقاد مجلس رسیده بود و اقتصاد داخلی دربرآورده ساختن نیازهای کشور ورشکستگی اش کاملاً محرز و آشکار شده بود.^{۳۳}

ازجمله مسائلی که درباره تأسیس بانک ملی در این برهه بروز کرد توسل جستن انجمنهای مختلف و نمایندگان مجلس به علمای مشروطه خواه نظیر آیت الله میرزا خلیل و آیت الله محمدکاظم خراسانی و آیت الله عبدالله مازندرانی برای صدور فتوای حلالیت تشکیل بانک بود تا با تأیید این حضرات آیات عظام زمینه شرعی تأسیس بانک نیز در کشور فراهم آمده و مردم با رغبت و آسودگی خاطر بیشتری به آن همت ورزند. پاسخ آیات عظام آخوند خراسانی، عبدالله مازندرانی و میرزا خلیل به سؤالات مطرح شده درباره لزوم تشکیل بانک ملی از سوی نمایندگان در مجلس شورای ملی قرائت شد. حضرت آیت الله آخوند خراسانی در این باره پاسخ دادند:

«بسم الله الرحمن الرحيم... جواز و رجحان امور مزبوره بر نهج مذکور و به حفظ ازرباء محرم و مراقبت در حفظ عقاید و اعمال، محل شک و شبهه نیست. بلکه نظر به توقف حفظ بیضه اسلام و سد ابواب مداخله اجانب بر آن از اهم تکالیف لازمه در نوع مسلمین است و انشاء الله تعالی حضرت ولی عصر ارواحنا فداه نصرت و تأیید خواهند فرمود و لا حول و لا قوة الا بالله العظيم - حرره الاحقر الجانی محمد کاظم الخراسانی». حضرت آیت الله عبدالله مازندرانی نیز درباره لزوم تشکیل بانک ملی نظر خویش را چنین ابراز داشتند.

«بسم الله الرحمن الرحيم - اهتمام مسلمین و عموم اخوان مؤمنین در قیام به امور مرقومه در ورقه که موجب تقویت ملت و دولت و دوام شعائر اسلام است به نحوی که ترتیب مفسده و ارتکاب محرمات شرعیه در مقدمات و نتایج نشود از اهم امور راجحه بلکه به ملاحظه جهاتی واجب و لازم است. خداوند عالم جلت الاله ما را از معاونین این امور محسوب فرماید که اعانت بر بر و تقوا است - حرره الاحقر عبدالله مازندرانی»^{۳۴}

رجوع به رأی علمای طرفدار مشروطه جهت تأسیس بانک ملی در واقع آخرین تکاپوهای مجلس نوپای مشروطه به شمار می رفت. با تمام این احوال تدریجاً مسئله تأسیس بانک ملی از اذهان نمایندگان مجلس زدوده شد و هرچه به اواسط سال ۱۳۲۶ هـ ق نزدیکتر می شدند حال و هوای مجلسیان و هیئت دولت از مسائلی نظیر تأسیس بانک، اعانه ملی و... به مسائلی دیگر معطوف می شد تا این که بالاخره در تاریخ ۲۳ جمادی الثانی ۱۳۲۶ هـ ق با بمباران مجلس و پایان یافتن قهرآمیز و اجباری دوره اول مجلس شورای ملی، اندیشه تأسیس و تشکیل بانک ملی نیز همراه با آن از میان رفت.

۳۳. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز شنبه ۱۹ محرم الحرام ۱۳۲۶.

۳۴. صورت مذاکرات دوره اول مجلس شورای ملی، روز پنجشنبه ۷ ربیع الاول ۱۳۲۶.

سخن پایانی

طرح تأسیس بانک ملی در اوایل تشکیل مجلس دوره اول شورای ملی در مجلس ارائه شد. مذاکرات نسبتاً طولانی و ثمربخشی نیز در همان جلسات اولیه درباره تأسیس بانک ملی بین نمایندگان صورت گرفت. شواهد حاکی از همراهی بی‌شائبه مردم از طرح تأسیس بانک بود. اما تدریجاً که شکاف و اختلاف بین مجلس و هیئت دولت بروز کرد و متعاقب آن جوی از ناامنی و بحرانهای مختلف درون کشور را فراگرفت از فعالیتهای پیشین کاسته شد. عدم همکاری درباریان و شاه و برخی از وزرا با پیشنهاد تأسیس بانک ملی و عدم همیاری در خرید سهام آن از سوی متمولان و ثروتمندان امکان عملی تحقق آرزوی مجلسیان را تدریجاً به یأس مبدل ساخت، به ویژه این که دشمنی و مخالفت‌های دو کشور روس و انگلیس درباره تأسیس یک بانک ایرانی در حد بسیار مؤثری در شکست طرح نمایندگان مجلس نقش داشت و نهایتاً هم کودتای محمدعلی شاه و تعطیلی مجلس به آخرین تلاشهای موافقان تأسیس بانک ملی پایان داد.